

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MEMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	18
'Aho	Tusite, 16 Sune 2020

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia, Lao & Pilisone

Hon. Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai

Hon. Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Toutai & Ngoue

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Palōfesa 'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Vātau Hui

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Piukala

**FALE ALEA 'O TONGA
'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 18/2020 FAKATAHA 'A E
FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tusite 16 'o Sune, 2020

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea
Fika 04	:	<p>KOMITI KAKATO:</p> <p>4.1 Lao Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga Ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2020/2021 –Lao Fika 5/2020</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga Ngata ki he 'aho 30 Sune 2021 • Fakamatala Patiseti 2020/2021 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2020/2021 – 2022/2023 <p>4.2 Lipooti Fika 1/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai</p> <p>4.3 Lipooti Fika 1/2020 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale</p> <p>4.4 Lipooti Fika 1/2020 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'angá mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga</p> <p>4.5 Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2020/2021</p>
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a e Sea.....	6
Me’a e Sea	7
Vouti Potungāue Ngoue, Me’atokoni mo e ngaahi Vaotātā.....	7
Fakahā ka fafanga ha moa kakano ‘i Tonga ni ‘e fu’u mamafa	8
Ngāue Potungāue ki he moa ‘e 6 miliona ke tokoni ke holo totongi ‘uhila	8
Polokalama ngāue Potungāue Ngoue ki he malu mo e hao tu’unga fakame’atokoni he fonua	9
Fokotu’u pea poupou’i ke alea’i fakataha Vouti Potungāue Ngoue mo e Toutai	10
Tokanga ke a’utaki ange ngaahi tokoni pulopula ki he ‘Ofisi Potungāue Ngoue, ‘Alaki	11
Poupou Tongatapu 9 ki he fokotu’u to’o tukupula ki he ngaahi me’angāue ki he ngoue & fanga monumanu	11
Poupou ke hū mai Pule’anga palau lahi mei Siaina ki he malu ‘o tu’uloa tu’unga fakame’atokoni he fonua	12
Poupou ke ngāue’aki ngaahi kelekele ke ngoue’i he kakai	12
Fiema’u ke fakalelei’i ngaahi me’angāue Potungāue Ngoue ke tokoni ki he fonua	13
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga he Patiseti e Potungāue Toutai.....	14
Fakalahi atu 1 kilu ki he Potungāue Toutai ke hokohoko atu fakatau e toutai.....	15
Polokalama tokoni Pule’anga ke faitokonia Potungāue Ngoue.....	16
Fakatonutonu ‘oua takihala’i kakai ‘oku tu’usi e 2 miliona tokoni ako ki he ngaahi siasi ...	16
Founga ‘oku fakahoko ‘aki tokoni fakafo’i ‘ulu ki he ngaahi ako siasi	16
Faka‘atā tute koloa fakataumu’a ki he ngoue	17
Fakatonutonu ‘ikai ha nō 500 miliona Pule’anga hangē ko e ongoongo ‘a e mītia	18
Tokanga ke mā’opo’opo ngāue ki he teu fakaava toutai’i mokohunu	19
Ngaahi makatu’unga ki he tali Kapineti hoko atu toutai’i mokohunu	20
Kole ke fakapapau’i Pule’anga ha totongi lelei ma’a e kau toutai mokohunu	21
Ngaahi fiema’u ‘a e Pule’anga ki he taha ma’u laiseni pisinisi mokohunu	21

‘Ikai ngofua ngāue’aki uku kasa ki he toutai’i mokohunu	22
Kole ke ngāue’aki totongi faka’ofisiale e Potungāue ki he mokohunu	22
Hoha’a ki he mahino si’isi’i mokohunu ‘i Ha’apai mo Tongatapu kae lahi ia ‘i Vava’u	26
Fokotu’u ke fakalōloa māhina ‘e 3 hono toutai’i mokohunu	27
Tokanga ki he taimi momoko ke ‘alu kau toutai ‘o toutai’i mokohunu	27
Fakamamafa’i ko ‘Okatopa-Nōvema taimi fakafanau ia ‘a e mokohunu	28
Kole ke fakakau kau toutai uku hono faitokonia he Potungāue Ngoue.....	28
Faka’amu ke ngāue ‘aonga ‘aki kau toutai taimi faka’atā mai ai toutai’i mokohunu	30
Fokotu’u malava ke ‘unu ki Ma’asi pe ‘Epeleli ta’u fo’ou kamata toutai’i mokohunu	30
Fokotu’u ke tokangaekina ngaahi vaka toutai loloto mo e kau uku	30
Kole ki ha founga ke fakaivia kāinga Ofu mo Olo’ua he tafa’aki ‘o e ngoue.....	30
Fokotu’u ke fakakaukau Pule’anga hano fokotu’u Vāhenga Mālōlō Fakafonua ma’a e sekitoa taautaha.....	33
Poupoua fakakaukau ke fokotu’u Kautaha Vāhenga Mālōlō ma’a e sekitoa taautaha ke faka’ai’ai hono ngoue’i kelekele	34
Tapou Ha’apai 13 ke tokangaekina makehe Pule’anga ngaahi fiema’u vivili ‘a e ‘otu motu.....	37
Fakamamafa’i mahu’inga ke fakaivia tafa’aki ngoue mo e toutai	41
Tokanga ki ha koniteina ‘aisi fe’unga ke fakatolonga ai me’akai.....	42
Kole ke faitokonia Pule’anga ngaahi vaka toutai ‘aki naunau ki he toutai’i ngū feke	44
Tui ‘e to e holo ‘aupito lahi mokohunu hili faka’atā hoko atu hono toutai’i	44
Fakamamafa’i ta’ofi ‘aupito ngāue’aki uku hina kasa he toutai’i mokohunu	45
Tokanga ke ho’ata mai he Patiseti ‘a e mahu’inga e ngoue mo e toutai ki he fonua	47
Kole ki he Pule’anga ke nau faitokonia peseti 50 totongi tangai fafanga monumanu	52
Fakamamafa’i neongo ko e kelekeleke ‘eka si’isi’i ‘oku ngoue’i ‘i Hihifo ka ko e fua & hono ola laka ange ia ‘i Hahake.....	52
Kole ki he Pule’anga ha vaka ke faitokonia ma’u’anga mo’ui kakai nofo mai ki Tongatapu 1	54
Poupou ‘aupito ki he fakaava hoko atu toutai’i mokohunu kae fai fakapotopoto’i	55
Te u Pule’anga ke kamata ngāue ke ‘ai fafanga monumanu ‘i he fonua.....	56
Kei fiema’u kelekele ‘o Tongatapu 1	57
Tali Vouti Potungāue Ngoue & Toutai.....	58
Kelesi.....	58
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga	59

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite 16 Sune, 2020

Taimi: 1000-1005 Pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Sea e Fale Aleá. (*Lord Tu’iha’angana*)

‘Eiki Tokoni Sea: Hua mai e lotu e ‘Eiki.

Lotu

(*Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipá hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki.*)

<002>

Taimi: 1005-1010

‘Eiki Tokoni Sea: Kalake, ui e Fale.

Ui ‘a e Fale

Tokoni Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke u fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tūsite 16 ‘o Sune, 2020.

(Lele heni taliui ‘a e Fale)

‘Eiki Tokoni Sea, ko u kole ke u to e fakaongo atu hono ui ‘o e Fale. ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Semisi Kioa Lafu Sika.

Poaki

‘Eiki Sea ‘oku kei hoko pē poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Nōpele Vaha’i mo ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. ‘Oku poaki tōmui mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*. ‘Eiki Sea, ko e ngata’anga e taliui ‘o e pongipongi ni. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e Sea

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō, tau fakafeta’i kotoa pē ki he ‘Otua Mafimafi kei fakakoloa ‘a Tonga tau a’usia mai ‘a e ‘aho fo’ou ko eni. Kei vilingia pē fuka ‘i palasi, kei tokalingolingo pē melino he fonua. Tapu mo e Hau e fonua, Tupou VI. Tapu mo e Ta’ahine Kuini, Nanasipau’u mo e Fale ‘o Ha’a Mohefo. Tapu mo e Hou’eiki e fonua. Tapu mo e ngaahi tu’unga kotoa pē ‘oku tonu ke fakatapua, pea ki he tangata mo e fefine’i fonua ‘o Tonga kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he ‘aho ni. Laumālie e ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Mālō e laumālie ‘a e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, laumālie e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hou'eiki, ko 'etau 'asenita ena, Fika 4, hangē pē 'oku mou mea'i 'oku kei ngāue pē Kōmiti Kakato ki he'etau Lao fekau'aki mo 'etau Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/21. Me'a pē 'oku fiema'u ke ki'i fakamahino mai Hou'eiki Pule'angá ...

<003>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Tokoni Sea: ... Mahino pē foki tali 'etau Lao 'atautolu ia 'i he'etau taimi ngāue, ko 'etau lava ia ki he 'aho ni. Pea kapau 'e 'ikai te tau hoko atu pē kā ko u fiema'u pē kole atu 'Eiki Palēmia 'uhingá he na'e hangē na'e 'i ai e Hou'eiki Minisitā mahalo 'oku 'i ai 'enau fakataha he 4 ke fakamahino mai kapau 'e hoko atu pē te tau hoko atu pē hangē ko 'aneafi, 'o hoko atu ai pē pē te tau toloi 'o toki hoko atu he taimi 6, ke ki'i kātaki kae fakamahino mai.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea, mālō e fakamaama mai hotau halanga ki he 'aho ní. Kole atu pē ki he a'u ki he 4 pea tau ki'i mālōlō, pea toki hoko 'i he 6, 'oku 'i ai e ngaahi fakataha 'oku fai 'i he fo'i vaha'a taimi ko ia. Ko ia pē 'a e ki'i kole 'oku fai atú 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou'eiki ko u tui pē Hou'eiki Fale Alea mahino kia moutolu teuteu ki ai, ka hoko atu pē 'etau ngāue 'o 'ikai ke lava e Lao ki he 4, te tau ki'i toloi ai toki kamata he 6 'a efiāfi. Liliu e Fale Alea 'o **Kōmiti Kakato**.

(Liliu 'o Kōmiti Kakato)

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotonga, tapu mo e Tu'i 'o Tonga, tapu mo e Ta'ahine Kuini, tapu mo e Tama Pilinisi Kalauni, tapu mo Ata, Hou'eiki tauhi fonua, tapu atu 'Eiki Palēmia, tapu ki he 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea 'o Tonga, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, ha'a tauhi fonua, pehē ki he ha'a lotu pehē ki he kakai Tonga kotoa pē, tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi fakalaumālie lelei hotau fonua, kei Tonga pē 'a Tonga, tau kei lotu pē mohe pē, ta'efai ha ngāue, ko ha 'Otua ia 'oku tau tofi'a'aki. Fakatapu heni ki he Kalake mo 'ene kau ngāue, mālō e kei pukepuke 'a e ngāue 'o e Fale ni mo hotau fatongia, pehē mo hono talitali lelei e kau fale'i, *CEO* mo e kau ngāue mei he Potungāue Ngoue mo e Me'atokoni.

Hou'eiki 'ikai ke u to e fakalōloa, tau hoko atu ai pē ki he Vouti Fika 18 ko ia ia na'e ngata ai 'etau ngāue 'anepō, 'i he Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e ngaahi Vaotātā. To e fakamanatu atu pē 'oku 'i lotu ai pea mo e Līpooti Fika 1/2020 'a e Kōmiti Tuma'u ki he Ngoue mo e Toutai 'i hono alea'i 'a e fakamaama 'o e vouti ko eni. Tau'atāina pē ho'omou feme'a'akí kae hoko atu ā e feme'a'aki, me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Ngoue. Mālō.

Vouti Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e ngaahi Vaotātā

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e fonua kae'uma'ā e kau Fakafofonga. Sea

ko ‘aneefiafi foki mā’uloloa ‘a e pō pea ‘oku ongosia ‘a e Hou’eiki, fakatatau pē mo ho tu’utu’uni ‘oku tuku mai ki he pongipongi ni ke toki faka’osi ai ‘a e vouti ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea.

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ‘oku ou ki’i fakatokanga’i me’a faka’ofa’ofa mo’oni ko ‘etau tali ui ‘i he pongipongi ni, ‘i ai ha ki’i le’o kehe Sea mei ho’o kau ngāue ‘oku ne ui ‘a e kau Mēmipa, fakafeta’i ‘Eiki Sea. Ko e anga ia ‘etau ngāue, ko e onгона ma’u pē he angi ko ē ‘a e siu’a’aló, ‘oku taha pē hono angi, pea mo hono lea pea mo hono tā, ‘ohovale pē kuo ‘asi ha ki’i le’o kehe, ko e oma atu ‘a e ‘a’alo ia ‘a e vahefonua ko ia kapau ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ko e fekau hono 10...

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Eiki Sea, Sea ko u foki mai Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fekau hono 10 ia fika 10 ‘oua na’a ke mānumanu ki ha hā mo ha hā ho kaungā’api, hoko atu ho’o me’a.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ...

<005>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko hai ‘e ta’emanumanu Sea, ko hai ‘a ta’emanumanu Sea ‘ai ai ‘etau fanongo mo to e vakai atu tōtōatu Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fe’unga pē mo Fale Fisi me’a mai

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e, ko ‘eku ki’i tokanga ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ‘aneafi ‘o fekau’aki mo e fanga moa ‘Eiki Sea, pau pē ke mou me’a mai Hou’eiki ‘oku ‘i heni e ni’ihi ‘i he potungāue tokoni ki he motu’a ni koe’uhī ke tali e ngaahi fehu’i mo e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ha ni’ihi ‘i he Fale ni he ‘oku mātu’aki mahu’inga ‘aupito ‘aupito ki he fonua ni tautautefito ki he tu’unga taimi ni ‘oku ‘i ai ‘a e COVID-19 ko e mo’uilelei mo ha me’atokoni telia na’a ‘i ai ha hongē ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea.

Fakahā ka fafanga ha moa kakano ‘i Tonga ni ‘e fu’u mamafa

Ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 1 ‘o fekau’aki moha moa mo ha ni’ihi ke fakangāue’i he fonua ni Sea, ‘io, Sea ‘oku ‘osi fakatokanga’i pē he potungāue ko e moa kakano kapau ‘e fakahoko hano fafanga mei heni ‘e mamafa ‘Eiki Sea ‘e a’u ki ha to e tu’unga hono ‘omai ‘o e fafanga ‘o e moa kakano ‘e meimei fakafuofua ki he pa’anga ‘e 14 ki he kilo ki he pa’anga ‘e 20 ki he kilo ‘Eiki Sea, kapau ‘e fakahoko e ngaahi ngafa fatongia ni.

Ngāue Potungāue ki he moa ‘e 6 miliona ke tokoni ke holo totongi ‘uhila

Kā ‘oku ‘i ai pē ki’i ongoongo lelei Sea ‘oku lolotonga ngāue ‘a e potungāue taimi ni ki he *project* lahi taha ‘oku kau ki ai ‘a e MEIDECC kau ki ai ‘a e ‘uhila mo e ni’ihi e ngaahi potungāue fakafuofua ki he moa ‘e 6 miliona ‘Eiki Sea ko e moa ‘e 6 miliona ko eni koe’uhī ke ma’u ai ha

ivi e 'uhila 'o 'ikai ke to e lava 'o totongi ha lolo ko e 'ū *project* ko eni 'Eiki Sea 'oku lolotonga ngāue ki ai. Ko e tokoni ko eni Sea 'oku fai mei 'Isileli kā ko e fakamīsini ko ē 'o e mīsini ko eni 'Eiki Sea 'oku 'omai ia pea mei Siamane, fakafuofua 'a e Potungāue 'Uhila he taimi ni kapau 'e lava 'a e *project* ko eni 'o fakahoko 'i Tonga ni 'e tokoni lahi 'aupito 'aupito 'a e *project* ko eni ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e totongi 'a e 'uhila tatau pē ki he *solar* pea mo lava 'o fakalele e 'uhila pea mei he te'emoa Sea hūfanga he fakatapu, 'ai pē ke 'ai mahino pē kole fakamolemole pē ki he kakai 'o e fonua ko e lea pē ia te u ngāue'aki he Fale ni koe'uhī makatu'unga ko e fiema'u.

'Oku lolotonga fai e ngāue pea 'oku kotoa 'a e kau ngoue 'i he fonua ni 'Eiki Sea 'oku fakafuofua ki he 'eka 'e 500 te nau tō e koane pea fakatau mai ia ki he kautaha ko eni pea 'e hanga 'e he ni'ihī ko eni 'o fafanga'i e fanga moa 'e 6 miliona ko eni 'o fakatatau ko e moa ia 'oku meimei 'ilo e kakai e fonua pē 'oku 'omai ki he fonua ni, hangē ko ia ko e me'a 'oku mou mea'i Hou'eiki he taimi ni ko e līpooti ko eni na'e 'omai ko eni 'e he Sea ko ē e Kōmiti Ngoue mo e Toutai 'o e Fale ni 'oku fakafuofua 'a e potungāue ko e meimei ko e kilo moa 'e 23,000 'oku 'ilo ai e kakai 'o e fonua 'i he 'aho. 'A ia ko e uike 'Eiki Sea 'oku a'u ki he 161,000 pea mou me'a ange ā moutolu ki he lahi 'o e moa 'oku 'ilo mei ai 'a e kakai 'o e fonua ni, pea 'oku ou tui pē 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku malava pē ke to e fakatupu ai mo ha to e ngaahi me'a kehe 'i he taimi 'oku 'ilo ai e kakai mei he moa 'a ia 'oku 'omai pea mei muli.

Kā 'oku fokotu'utu'u e potungāue ki ha to e tu'unga 'e to e taau ange ki he kaha'u ke lava 'o tokoni ki he mahaki 'oku 'ikai ke pipihi, hangē pē ko e me'a 'oku mou mea'i 'oku lolotonga feinga pē potungāue he taimi ni ke fetuku mai e fanga moa pea ke 'oatu e moa ki he kakai 'i Tonga ni ke nau lava 'o tauhi pē ia ma'u mei ai 'a e fua'imoa lelei kei *fresh* Sea hangē ko e me'a 'oku ou me'a ki ai 'i ai mo e moa kakano 'oku tufotuta atu ia he potungāue ki ha taha pē ko ha kulupu pē ko ha kakai 'oku nau fiema'u 'a e fanga ki'i moa ko eni 'Eiki Sea.

Polokalama ngāue Potungāue Ngoue ki he malu mo e hao tu'unga fakame'atokoni he fonua

Ko e konga lahi 'o e fonua ni 'Eiki Sea ko e pēseti ia 'e 80 ko e kakai kai fakatau ia hūfanga he fakatapu ko e pēseti 'e 20 ko e ni'ihī ia 'oku nau fai e ngoue he fonua ni. Feinga leva e potungāue he taimi ni ke nau langa e ngāue ke tō e ngoue tu'unga 'oku 'i ai e *COVID-19* fakalukufua 'Eiki Sea ki he 'eka 'e 2000 tupu 'Eiki Sea pea 'ikai ke ngata ai 'oku to e feinga e potungāue ke malava pē 'o fai ha ngoue 'i he pēseti 'e 80 e ni'ihī ko eni 'a e fanga ki'i vesitapolo 'Eiki Sea 'oku malava pē 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i vesitapolo 'oku tufotufa holo pē he potungāue ke mei lava pē 'e he ni'ihī ko eni 'o fai ha ngoue pē 'i honau ngaahi 'api takitaha...

<007>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisitā Ngoue : .. ki honau ngaahi 'api takitaha. Hangē ko ia ko e me'a 'oku mou mea'i 'Eiki Sea, 'e meimei hiki kotoa kotoa mai 'a Tongá ni, Vava'u, Ha'apai, nau 'unu ki Tonga 'eiki, koe'uhi ko Tonga 'eiki 'oku nau ma'u e momona mo e lelei, tautautefito 'Eiki Sea hangē ko ia 'oku ho'ata honau fonuá 'Eiki Sea. 'Oku ou tui pē Hou'eiki ko e ki'i fakamatala pē ia he pongipongí ni 'oku ou 'oatu 'o fekau'aki mo e 'etau ngāue ko ia ki he fekau'aki mo e Vouti ko eni 'a e Ngoué. 'Eiki Sea, kole atu ai pē, kau atu ai pē mo e Toutai. 'Ikai ke u lave'i 'e au 'Eiki Sea ko e toe hā ha me'a

ke u to e lave ki he Toutaí, kapau 'oku 'i ai ha ni'ihí 'oku nau fehu'i. Ka 'oku lolotonga fakahoko lelei pea mo e fatongia 'o e kakaí hangē ko ia 'oku hā he taimí ni 'Eiki Sea.

Fokotu'u pea poupu'i ke alea'i fakataha Vouti Potungāue Ngoue mo e Toutai

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mou tali 'a e kole 'a e 'Eiki Minisitā? (*Ne poupu*)

'Eiki Minisitā Ngoue : Ko e Toutaí ka u ki'i lave atu pē 'Eiki Sea ki he me'a ko eni kuo ... kae toki fai ha fehu'i 'a e Fakafofonga Fika 4 pē ko ha ni'ihí. 'Oku hangē ko ē ko e me'a 'oku 'osi onгона 'i he fonuá ni 'Eiki Sea, kuo laumālie lelei 'a e Kapinetí mo e 'Eiki Palēmiá, ke kau e mokohunú 'i he konga 'o e tokoni tautautefito ki he faingatā'ia 'a e fonuá ni. Kai ke ngata 'i he ngaahi ma'u'anga koloa 'a e kakaí mei aí, ka 'oku kau ia he fakatupu koloa ki he fonuá ni faka-'ikonōmika, tokoni ki he fakalakalaka ko ē 'a e tu'unga 'oku tau a'u ki ai he fonuá ni. Ki'i fakahoko pē ke mea'i 'e he kakaí 'o e fonuá, 'oku ai pē 'a e ngaahi makatu'unga 'o e ni'ihí ko ē te nau ma'u e laiseni ko ení. Kuo pau pē ke tokotaha ko ení 'oku Tonga 'Eiki Sea. Mahino ai 'Eiki Sea ko e me'a 'oku mea'i 'e he fonuá ni, tautautefito ki he Lao ko ia 'a e Toutaí. Ko e Lao ko ia 'a e Toutaí, 'oku 'i ai pē 'a e fa'ahinga toutai 'oku malava ma'u 'e he Tongá. 'Oku ai pē mo e toutai he'ikai ke 'oange ia ki he mulí, pea mo e toutai he'ikai ke malava ia 'e he Tongá ia 'o fai 'a e toutai ko ení,..

Ko e fakatātā 'Eiki Sea ki he tau palú. Ko e tau palú 'oku 'ave pē ia ki he tangata'i fonua Tonga. Ko e ika ko ē ki he tahi 'atā pē ko e *long line* 'Eiki Sea, hangē ko e me'a 'oku ke mea'i, 'oku mea'i pē ia 'e he ongo Minisitā he tafa'aki ko ia 'i he tēpile 'a e kakaí 'Eiki Sea. 'Oku 'oange ia ki he kau mulí he ko e kau mulí 'oku malava ma'u 'a e me'angāue 'e lava 'o fai'aki 'a e toutaí 'Eiki Sea. Hou'eiki, ko e konga lahi taha ia 'etau pa'anga tautautefito ki he tuna 'e ma'u mei he toutaí. Ka 'oku ai 'a e ola lelei, ko e me'a faka'ofu'ofa mo'oni ko e fakatau 'e he Toutaí he taimí ni e ika, pea to e 'oatu ki he kakaí, ma'ama'a mo lelei 'Eiki Sea pea kole fakamolemole pē ki he kakaí 'e ni'ihí 'o e toutai, 'a e ngaahi toutai taautahá, koe'uhi ko e ngafa fatongia 'a e Pule'angá. 'Io Sea, he'ikai tuku e ngafa fatongia 'a e Pule'angá ki he sēvesi ki he kakaí tautautefito ki he tu'unga 'oku 'i ai he taimí ni. Ko u tui Sea ko e ki'i fakamatala pē ia 'oku ou lava, kau ki he toutaí mo e ngoué Sea, kapau pe toki 'i ai ha fehu'i pea me'a mai.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā 'a e me'a lelei. 'Oku ou kei puputu'u e motu'á ni, 'i he me'a mai 'a e Feitu'ú na, pē 'e kau mo e Vouti Fika 24 ke fakataha pē mo e 18, Potungāue Toutai pea mo e Potungāue Ngoué.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, tapu pē mo e Feitu'ú na, 'i he Feitu'ú na pē. 'Oua 'e 'ai ke ke puputu'ú na'a faifai kuo 'i ai ha me'a ia pea 'e tengetange ai 'a e Feitu'ú na, kapau 'e pehē pē ke 'ai pē ..

Sea Kōmiti Kakato : Tu'usi atu 'Eiki Minisitā, ko e 'uhingá ko e fika 'o e voutí he Lao. Koloa pē kapau 'oku mou tali mei hena, pea mou malanga fakalūkufua he ko e Potungāue tatau pē 'oku 'i he Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, 'oku ou vakai atu pē au ia ki he fofonga 'o e kau Fakafofongá mo e Mēmipa 'o e Falé ni, tali lelei pē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakataha ai pē ho'o me'a 'i he Vouti 18 pea mo e 24 'Eiki Minisitā. Hou'eiki mou me'a tau'atāina, Ngoue malanga ai, malanga he Toutai fakataha'i pē 'a e ongo vouti ko ení mou me'a mai ai, fakataha mo e Lipooti na'e 'omai mei he Kōmiti Tu'uma'ú. Mālō. Me'a mai Tongatapu 9.

Penisimani Fifita : Tapu mo e Sea 'o e Kōmiti Kakatō, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e ...

Sea Kōmiti Kakato : Kapau pē te ke to e fakamatala mai ho'o Vouti Potungāue Toutai. Me'a mai.

Penisimani Fifita : Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele pehē ki he kaungā Fakafofonga 'o e Kakaí. Tau fakafeta'i ki he 'Otua ko 'etau a'u mai ki he 'aho fō'ou ko eni. Lava lelei e fatongia 'aneafi na pea mo hono ngaahi fatongia, tau fakafeta'i ai ki he 'Otua...

<008>

Taimi: 1025-1030

Penisimani Fifita: hangē pē ko ho'o me'a Sea te u fakahoha'a atu au ia 'i he Līpooti ko eni 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai. 'A ia 'oku tau lolotonga 'i ai he taimi ni. Ko e peesi ono, 'o e Līpooti ko eni ko ē 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngoue mo e Toutai. Ko e 'uluaki sētesi 'uluaki ko hono palau e kekekele fe'unga mo e 'eka 'e 2500. Tongatapu, Ha'apai, Vava'u, Niua mo e 'Eua. Fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai mālō 'aupito e ngāue pehē ki he *CEO* pea mo e 'Ofisa Ma'olunga ko eni.

Tokanga ke a'utaki ange ngaahi tokoni pulopula ki he 'Ofisi Potungāue Ngoue, 'Alaki

Ko e uike ko eni 'e ua 'o e kuo hilí na'e te'eki ai ke ma'u 'a e pa'anga 'a kinautolu na'a nau palau 'a e ngaahi kekekele ko eni ka ko u tui mahalo kuo 'osi *out* mai mahalo e silini ko ia ki he palau ko eni e ngaahi kekekele. Ko e sētesi fakamuimui 'oku to e tokoni pē foki 'a e Potungāue Ngoue ki hono teuteu'i e ngaahi pulopula kehekehe ke ngāue'aki 'e he kau ngoue 'oku te'eki ai ke u fakatokanga'i 'i he'emaui senitā tokoni ko ē ki he ngoue 'i 'Alakí kuo 'i ai ha pulopula ka ko u tui pē 'oku tukuatu pē ko eni 'oku 'i heni 'a e ongo 'Ofisa Ma'olunga mahalo pē na'a vave ha taimi ke tufaki ange e ngaahi pulopula ko ia.

Poupou Tongatapu 9 ki he fokotu'u to'o tukupula ki he ngaahi me'angāue ki he ngoue & fanga monumanu

Ko e ua, 'oku fiema'u ke tokoni faka-me'angāue ki hono ngāue'aki e tutu'u e 'ulu niu mo e 'akau kehekehe na'e holo 'i he Saikolone Hāloti pea fetuku kae 'atā 'a e kekekele 'o e 'apí ke palau. Ko u fakamālō atu au he ngāue ko ia ne kau hoku 'apí 'o'oku 'i he tutu'u ko ia e niú pea ko u tui pē mahalo na kuo mei 'osi hono fakakakato e 'ū me'a ko ia. Ko e peesi hoko fika tolu konga kimui ko ia 'oku lotu taha 'a e kōmití ke fokotu'u ki he Pule'anga ke to'o e ngaahi totongi tukupula ki hono hū mai mei tu'apule'anga 'a e me'angāue kehekehe mo e ngaahi naunau hangē ko e uaea 'āpuaka, 'āpulu mo e sipi mo e 'āmoa ke ngāue'aki he kau faama, ngoue mo e fanga monumanu. 'Oku poupou 'a Tongatapu 9 ki he fokotu'u ko eni pea 'oku ou, 'oku te'eki ai ke u ma'u pē kuo

to'o eni *CEO* pē 'ikai ka 'oku 'i ai 'a e pou pou atu 'a e kau ngoué ki hono to'o e tukuhau ko eni ki he ngaahi uaea mo e ngaahi 'ū me'a ko ia ke ngāue'aki ko eni ki he monumanú pea hangē ko e moa ko ena 'e taha miliona kuo me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā mālō 'aupito e tokoni he ngaahi 'ā ko eni ke ngāue'aki.

Pou pou ke hū mai Pule'anga palau lahi mei Siaina ki he malu 'o tu'uloa tu'unga fakame'atokoni he fonua

Ko e peesi valú fika onó ko 'ene tu'u ki he kaha'u 'i he lele lōloa 'oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku malu 'o lahi fe'unga 'a e lato 'a e fiema'u fakame'atokoni (*food security*) 'a e fonua mei he ngoue mo e toutai 'o tu'uloa. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke hanga 'e he Pule'anga 'o fakaivia 'a e hū mai 'o e ngaahi mīsini palau. Ko Tongatapu 9 ko 'emau mīsini palau pē eni 'e taha. 'Oku femou'ekina 'aupito 'aupito 'emau palau mei he pongipongi ki he efiāfi. Pea 'oku mau pou pou ki he fokotu'u ko eni 'a e Kōmiti ke to e hū mai 'etau 'ū palau ke lahi mei Siaina pea to e, kapau 'e ma'u ha'amau palau 'e tolu ko e lelei taha ia kae tuku atu pē ki he Feitu'u na pea mo ho'o ongo nima ke ngāue'aki.

Pou pou ke ngāue'aki ngaahi kekeke ke ngoue'i he kakai

Ko e fitú ke fai mu'a he Pule'anga ki he kakai 'oku 'ikai ha'anau kekeke na'a lava 'o tokoni'i kinautolu. Me'a mahu'inga Minisitā kapau 'e lava ha tokoni e Pule'anga 'oku 'i ai e ngaahi kekeke 'oku ou tokanga'i 'oku 'ikai ke ngāue'aki na'a lava ke ngāue'aki 'e he kakaí hangē ko e ngaahi feme'a'aki faka'osi he Fale ni 'oku lahi e kakai kuo nau folau mai mei hotau ngaahi 'otu motu ki Tokelaú 'oku 'ikai ke 'i ai ha kekeke ka 'e tokoni e ngaahi kekeke ko eni kapau 'e tokoni mai e Pule'anga ke fai ai 'a e ngāue 'a e kāinga ko eni mo tō ai hanau ngoue. Pea 'e fakasi'isi'i atu ai mo e alaanoa mo e ngaahi alā me'a pehē. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu 9.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ki'i fakamālō atu ki he Fakafofonga, 'oku ou fanongo au ki he Fakafofonga Fika 9 'oku pou pou 'aupito 'aupito pē ia ki he ngāue 'Eiki Sea. 'E Fakafofonga 'oku tokanga e Potungāue he taimi ni kapau te ke me'a atu ki ho vāhenga, ko Haveluliku 'oku loto ...

<009>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Ngoue: ... tō e ni'ihī 'o nau tānaki e kekeke 'o 'omi ia ki he koló ki he 'ofisakoló pea mo e ki'i Kōmiti Kosilio ko ē 'a Havelulikú. Pea 'oku a'u 'o 'osi 'enau ngaahi houá pea 'oku lele atu e mīsini 'a e potungāué. Hou'eiki 'oku ongo 'aupito ki he potungāué ko e 'ikai ke 'i ai ha me'angāué. Me'a ko ena 'oku mou kole mai ko ē ki he palau mou fakamolemole ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu ki he Minisitā Ngoué. Tapu mo e Feitu'ú na Sea mo e Hou'eiki e Falé. Kuo 'osi fai pē 'e he Pule'angá 'a e fatongia tokoní. 'I he 'ahó ní 'oku hopoki ai 'a e mīsini hono ua 'o e vāhenga ko ē 15. *Brand new* mōtolo 'o e 2020 'aki e pa'anga 'oku foaki mai 'e he Pule'angá 'i he Potungāue *MIA* mo e Fale Aleá 'o lava pē 'o fakatau pea kei ma'u mo e tangikē vai 'e 100 tupu ke tufa ki he kakaí. Ka 'oku hangē 'oku lave'i he motu'a

ni 'oku 'ai pē me'a kotoa mo tala ki he Pule'angá ka 'oku 'osi 'omai pē he Pule'angá 'a e pa'anga ke tau ngāue fakapotopoto'aki. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakamālō atu ki he Minisitā Leipá ko e ki'i mōtolo fo'ou ē 'e taha. Ki'i me'a motu'a pē ia ka ko hono ta'engāue'akí. 'Oku 'i ai pē silini 'oku 'oatu 'e he Fale Aleá 'Eiki Sea ki he ngaahi vāhengá. Na'a ku fanongo 'aneafi ho'o me'á 'a e mou kumi 'aki 'a e me'alele 'o tokoni ki he falemahakí. Ko u kole atu tuku fatongia ia 'a e Pule'angá tuku e fatongia e Pule'angá ki he Pule'angá ke nau vakai'i ke 'oatu 'aki ha me'alele. Ko e silini ko ē na'e 'oatú taimi ko ē na'a mou me'a atu ai 'a e kau Fakafofongá mo e Hou'eikí, ko u manatu'i Sea he taimi ko ē fa'a lahi e palōmesi loi 'a e ni'ihi 'o e Falé ni. Hanga leva he Falé 'o teuteu'i 'a e ki'i sēniti 'o 'ave ki he kau Mēmipá nau vakai'i 'aki 'o hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ka ko e Minisitā ia e Leipá mei Vava'u 15. Ka 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku fiema'u ha tangikē vai 'oange ha tangikē vai. 'Oku 'i ai ha ni'ihi 'oku 'i ai ha ngaahi fiema'u fakavavevave tautautefito ki he kakai 'o e fonuá pea 'e 'uhinga pehē. Ka ko ena kuo 'ai e sēniti ia ko iá he Feitu'ú na 'o tokoni ki he, hā leva hono 'aonga hono 'oatu e sēniti ke tokoni ki he Feitu'ú na pea mo ho'o kāingá kuo ke to e, kae kehe fiefia 'a e Pule'angá ia Potungāue Mo'uí ia kuo 'i ai 'enu me'alele. Pea kapau 'e lava he sēniti ko iá 'o kumi ha palau 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai. Ko e palau 'e tolu 'oku fiema'u he Feitu'ú na sai pē ko ena 'oku fanongo mai ho kāingá ki he fiema'u e palau.

Fiema'u ke fakalelei'i ngaahi me'angāue Potungāue Ngoue ke tokoni ki he fonua

'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua 'Eiki Sea 'a e fakatangitangi ki he Pule'anga 'a ia 'oku ngāue vāofi pea mo Tongá ni tautautēfito ki Siaina ke kole 'a e mīsiní. Ka ko u fie fakahoko atu pē kia moutolu Hou'eiki, Hou'eiki mou fakamolemole 'i he taimi 'o e faifatongia 'a e motu'á ni 'okú ou faka'amu ange ke fakalelei'i 'a e me'angāue 'a e potungāue. Koe'uhí ki ha tu'unga ko e taimi pē ko ē 'oku hangē ko e hoko 'a e Hālotí mo e KŌVITI-19 'oku malava pē 'e he potungāue ia tu'utu'uni 'a e Minisitā Pa'angá ke fai ha ngāue ke fai mo hono fai ha palau 'a e 'ū kelekele ko ia. 'I he taimí ní 'oku fe'unga pē 'a e ngaahi kelekele 'a ia 'oku lava he potungāue taimi ní 'o palau ka ko u tui Hou'eiki ko 'ene tali ko ē vouti ko ení 'i he kamata pē 'i Siulái 'e to e tukuange atu ke hoko atu 'etau palau.

Ka u kole atu pē kia moutolu tautautēfito ki he kau 'ofisakoló 'oku matū'aki mahu'inga ke mou fekoekoe'i mo ho'omou kau Fakafofongá he 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi 'oku ma'u 'e mautolu he mātu'á e fatongia he ngāue ni. 'Osi 'a e houa ia 'a e 'ofisakoló pea hanga he 'ofisakoló 'o fekau e ni'ihi e kakai ke nau ō nautolu ki he kau Fakafofongá. Pea fai he Fakafofonga ia 'a e 'ū houá 'o 'osi 'o toki 'ilo kimui ia ta ko e houa ia ko e houa pē ia 'a e Fakafofonga pea mo e ni'ihi ko ē 'i he tafa'aki ko ē 'o e Fakafofonga hūfanga he fakatapú ke fai 'a e houa mo hono palau 'a e ngaahi kelekele ko iá. Taimi ko ē te mou mā'opo'opo aí 'o fakatatau mo e tu'unga taau fe'unga hono 'unuaki'i atu e pa'angá ke fai 'aki 'a hono tokangaekina ha ngoue telia na'a 'i ai ha hongē he fonuá ni 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io. Fakatonutonu.

Veivosa Taka: Ki'i fakatonutonu pē Sea. Tapu mo e Feitu'ú na pea mo e Fale 'eikí ni. Ki'i fakatonutonu pē me'a ko Vava'u pē 'oku 'i ai e founa ko iá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē 'i Ha'apai. Hangē 'oku ne me'a fakalukufua maí hangē 'oku pehē kotoa 'a Tongá ní.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga ko e potungāue ko ení 'oku fuo 'enau ngāue ki he ...

<002>

Taimi: 1035-1040

Sea Kōmiti Kakato: ... kekekele 'o e kehekehe 'o e vahefonua kotoa pē. 'I ai e vanilla ia 'o tupu he kae tupu ia hē. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sai pē ia. Ko e me'a lelei pē Sea ke, tonu 'aupito pē fakatonutonu ia 'a e Fakafofonga he 'oku 'ikai ke kau ia ai ka ko 'eku lave ko eni 'Eiki Sea he koe'uhi he 'oku a'u mai pea 'oku fakatokanga'i 'e he Potungāue. Kapau 'e tali e Patiseti ko eni, ko e to e fo'i 2000 fo'ou ia 'e Hou'eiki. 'E to e tānaki atu ki ho'omou me'a ko eni 'oku fiema'u fekau'aki pea mo e ngoue ke tokoni ki he tu'unga 'oku 'i ai e fonua ni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Fale 'Eiki, 'Eiki Sea. Fakamālō atu he ki'i faingamālie ko eni, ka 'oku ou kole ke u ki'i tokoni atu pē hono ki'i, 'oatu pē ki'i fakaikiiki e patiseti ko ē 'a e Toutai kuo tali pea mo ha ki'i *comment* fakalukufua pē pea toki tuku atu ki he Fale ni.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga he Patiseti e Potungāue Toutai

'Eiki Sea ko e Potungāue Toutai ko e kaveinga ngāue 'a e Potungāue Toutai ko hono pule'i mo hono leva'i e ma'u'anga mo'ui ko ia 'oku ma'u mei 'oseni. Ko e 'uhinga ko e ma'u mo'ui 'a e kakai pea mo e fakatu'umālie'i 'a e fonua 'i hono tuku atu ko eni ki tu'apule'anga fua ko eni ngaahi me'a kehekehe mei 'oseni. Ko e pa'anga ngāue ki he Potungāue ko eni 'Eiki Sea, 'oku meimei tatau pē ia mo e pa'anga ngau he ta'u ni. Ko e Patiseti angamaheni 'oku hiki hake pē ia mei he 4.5 ki he 4.7, 'oku 'i ai mo e ngaahi pa'anga tokoni ai. Ko hono fakakātoa ko e 9.8, fakafehoanaki ia mo e 8.7 'o e ta'u ngāue lolotonga. Tokolahi 'o e kau ngāue 'oku tokolahi fe'unga pē, ka 'oku 'i ai e ngaahi lakanga mahu'inga, kuo 'osi tuku pē pa'anga 'Eiki Sea ki hono fakahoko e ngaahi ngāue ko eni.

Ko e tefito'i ngāue lahi 'oku fai 'e he Potungāue ko eni 'oku 'i ai e tokanga mavahe ki he ngaahi fakatotolo ki he ngaahi me'amo'ui 'o tahi kau ai e mokohunu, kau ai mo e ngaahi *species* kehekehe ko e 'uhinga ke ne fakalahi e ma'u'anga mo'ui 'a e fonua 'i hono *export* atu ki tu'apule'anga 'Eiki Sea.

‘Oku ‘i ai e pa’anga ‘oku ma’u mai pea mei he talite ko ē pea mo e ‘Amelika ki he toutai fakasone pea ko e kongā e pa’anga ko ia ‘oku hū mai ia ki he pa’anga hū mai ‘a e Pule’angá. ‘A ia ‘oku fakafuofua ki he ta’u ngāue ka hoko ‘oku fe’unga mo e 4.7 miliona. ‘I ai e kongā e silini ko eni ‘oku ‘alu ia ki he *revolving fund* ‘oku fai ‘aki ia ‘a e tokoni ‘a e Toutai ki he fakalalakaka ‘o e toutai ‘i hotau fonua ni.

Ko e meimei ko e fakalukufua pē ia ki he Potungāue ‘Eiki Sea pea ko e Potungāue Ngoue ‘Eiki Sea, hangē ko ia na’u fakahoko atu ‘aneafi ‘oku ‘ikai foki ke lava ‘o fakahoko ‘a e *show*, ‘a ia ‘oku fakafuofua ia ki he 7 pē ko e 8 kilu ‘a e pa’anga ngāue ko eni ‘oku ‘i he *show* ko ē na’e ‘esitimetri ki ai. Ko e pa’anga ko eni ‘oku ‘i he Potungāue pē ia ke fakahoko ‘aki e ngaahi ngāue ke tokoni’i ai pē ‘a e kau ngoue ‘i he ngaahi vahefonua fakalukufua.

Ko e kongā ‘e taha ‘oku ou fie lave ki ai ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga ko e ngaahi *cluster* ko ē he langa faka’ekonomika pea ‘oku ou fiefia pē ‘oku ‘i heni mo e *CEO* ‘o e Toutai kae’uma’ā ‘o e Potungāue Ngoue.

Na’e tali foki ia ‘e he Kapineti ‘Eiki Sea ke hanga pē ‘e he Potungāue ‘o ngāue’aki pē ‘a e pa’anga ‘i loto ‘i he ‘esitimetri lolotonga ‘a e sēniti ko ē ‘oku to’o ‘o fai ‘aki e ngaahi palau ‘i he ngaahi Potungāue. Kuo u ‘ilo’i pē ‘oku ‘i ai e hoha’a ko e ‘uhinga kuo tāpuni e matapā ‘o Fale Pa’anga ia ke to e *process* ha ‘u vausia ka ‘oku ou fie fakahoko pē heni ko e ‘ū vausia ko ia ‘e kei ‘atā pē ke fai ha ngāue ki ai ‘a Fale Pa’anga kae lava ke hoko atu pē palau. Manatu’i ko e sēniti ia ko eni ki he ‘aho 30 ‘o Sune. He ‘ikai ke to e lava ia ‘o fakangāue’i he ta’u fo’ou pea kuo u ‘amanaki pē ‘e tokoni eni ki he palau ‘a e ngaahi vāhenga tautautefito ki ‘Eua ‘oku ou ‘ilo’i ‘oku te’eki ke palau ha me’a ‘i motu mo Vava’u mo Ha’apai ke fakakakato e ngaahi ngāue ko eni ko e ‘uhinga ke fakapapau’i ai pē ‘a e mateuteu ‘a e fonua ko e ‘uhinga na’a ai ha tōnounou ‘i he me’a fakafō’ime’akai.

Fakalahi atu 1 kilu ki he Potungāue Toutai ke hokohoko atu fakatau e toutai

‘Oku ‘i ai foki pea mo e tokanga ‘a e ‘u *cluster* ki he Toutai pea na’a ku lave ki ai pea ‘oku ou kei fakahoko pē heni, to e fakalahi hake ‘a e Potungāue Pa’anga ‘a e pa’anga ‘e taha kilu 5 mano ki he toutai.

<003>

Taimi 1040-1045

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...ke nau lava ‘o kei hoko atu pē hono fakatau ‘o e toutai ko eni ‘a e kau toutai loloto, palu mo e fanga ki’i toutai pehē, fakafuofua ke lava ‘o a’u ki he ‘aho faka’osi ko eni ‘o Sune. Ko e ‘uhingá ke kei ma’u pē ‘a e ma’u’anga pa’anga ko eni ki he ngaahi fāmili, pea kae’uma’āā ‘a e kau toutai he ‘oku tu’u foki ‘a e māketi ko eni hono ‘ave ki muli. ‘Oku ou tui ‘oku ta’imālie ai ‘a e kakai ‘o e fonua, ‘i he polokalama tokoni ko eni, he ‘oku lava ke nau ma’u ‘a e ika ma’ama’a ‘aupito ‘i he pa’anga ‘e 5, pē ko e pa’anga ‘e 7 nai ‘i he vaha’a taimi ko eni. Ko e palani ngāue ko eni ia ‘oku fakalōloa pē ia pea mo e to e māhina ‘e tolu fo’ou ‘i he ta’u kaha’u, ‘a ia ko Siulai, ‘Akosi, Sepitema ‘osi vahe’i ‘e he Pule’angá ‘i he polokalama ai pē ko eni ki he KŌVITI-19 ‘a e pa’anga ai, pa’anga fe’unga ke kei lava hokohoko atu pē ‘a e *scheme* ngāue ko

ení ‘o tau tali ai ki ha ava mai ‘a e māketi, pē ko e taimi ‘e *pick up* ai ‘a e māketi ki hono fakatau atu e ika ki tu’apule’anga.

Polokalama tokoni Pule’anga ke faitokonia Potungāue Ngoue

Taimi tatau pē ‘oku ou fie fakahoko heni Sea pea ‘oku ‘i heni pē mo e *CEO* ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e Potungāue ke faitokonia pea mo e kau ngoue, tautefito ki he kau ngoue ‘oku nau fakafolau atu pē fakatau atu ‘a e ngaahi me’akai ki muli pea mo e ngaahi kau ngoue lalahi fakalotofonua ‘oku uesia ‘i he KŌVITI, pea ‘oku fiefia ‘a e Potungāue tautefito ki he *Cluster* ko eni ki he *Economic* mo e *Social Cluster*, ke fai ha fepōtalanoa’aki pea mo e Potungāue Ngoue ha tokoni fakapa’anga ‘e ala lava ‘o fai ke tokoni’i ‘e he kau ngoue ‘oku kei uesia lahi tautefito hangē ko e kau uta meleni ki tu’apule’anga mo e ngaahi ngoue pehē, ke fai hano tokoni’i ‘i he ki’i taimi faingata’a’ia ko eni, kuo tali ai ke malona atu ‘a e loa ‘Eiki Sea.

Fakatonutonu ‘oua takihala’i kakai ‘oku tu’usi e 2 miliona tokoni ako ki he ngaahi siasi

Ko e me’a faka’osí pē ‘Eiki Sea ‘uhingá ko e ‘ave holo ‘i he *social media* fakamālō atu hono lava ‘o tali ‘a e pa’anga ko eni ki he ‘a e Potungāue Ako, ‘oku ‘ave holo ai ‘a e fakamatala ‘oku ‘ikai ke mo’oni, ‘oku tu’usi’aki ‘a e pa’anga ‘e 2 miliona ‘a e patiseti pa’anga ko eni tokoni ki he ngaahi ako ‘a e siasi mo e ngaahi, ‘oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e fakamatala ko eni. Ko e kātoa ‘a e patiseti ko eni ki he ngaahi ako ta’e-fakapule’angá fe’unga mo e \$7 miliona, pea ko hono vahevahe ‘inasí ‘oku pa’anga ‘e 700 ki he fo’i ‘ulu ki he tokotaha kolisi kotoa pē, pea ko e ngaahi ako tekinalé mo e ngaahi me’a pehē ‘oku pa’anga ‘e 1,200 ki he fo’i ‘ulu ‘a ia ke fakatonutonu hono takihala’i ‘a e kakai ‘i he kongā ko ia.

Kongā faka’osí ‘Eiki Sea ko e ‘uhingá ki he Potungāue ‘a e motu’a ni, felāve’i eni ia pea mo hono ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ko e ki’i fakamaama pē eni. Ko e ‘uhingá na’e ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke maama lelei ‘a e ‘uhinga ‘o e totongi ‘o e pa’anga ko ena ki he ‘ū Kolisi, fakafo’i ‘ulu. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia fakatautaha ki he tamasi’i ako ko e ‘uhinga hono fakalea. Ko e ‘uhinga ia ki he ngāue fakafaiako hono fai ‘a e ngāue ‘a e Potungāue Ako ki he’ene fānau ako. Ko ia?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tonu haohaoa ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘O ‘ikai ko e me’a ko ē na’e me’a’aki na’e fakatangitangi ai ‘a e fika 2 ‘oku ‘ikai ke pehē ‘a e pa’anga ia ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Founga ‘oku fakahoko ‘aki tokoni fakafo’i ‘ulu ki he ngaahi ako siasi

‘Eiki Minisitā Ako: Sea ‘ai pē ke u ki’i tokoni atu ai leva heni Sea. Kapau ‘e fiamālie pē ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. Tapu mo e Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato,

fekau'aki ko ē mo e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga 'oku 'i ai'e me'a hifo pē 'a e Hou'eiki Mēmipá ki he peesi 251, peesi 251 'oku 'asi pē ai 'a e *transfer* 'a ē ko ē mei he Pule'anga, kau ai 'a e totongi 'o e *USP*, kau ai 'a e sikolasipi, ta'u kuo 'osi 'a e ta'u lolotonga ni, 23 miliona poini 316, ko e ta'u leva ko eni 'oku fokotu'u atu ki he ta'u hoko mai 23 miliona 216. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u liliu ko e holo'aki pē 1 kilu he ngaahi me'a fekau'aki mo e sikolasipi, kae hangē pē ko ē ko e lau 'a e Minisitā Pa'anga, 'oku 'ikai ke holo 'a e totongi kei tu'u pē he 700 ki he fo'i 'ulu, 'a ia lau leva ko ē tokolahi 'o e 'apiako Kolisi, tau pehē Siasi, *depend* leva mei ai liunga'aki 'a e 700, ko e pa'anga ia 'oku 'ave 'e he Pule'angá ma'ae 'apiako ko ia ke tokoni'i'aki 'a e 'api ako ko ia, fakatatau leva eni 'e toki ngofua eni he 'osi hono 'atita'i 'o fakapapau'i 'a e fika pea fakangofua mai leva 'e he 'atita mo Fale Pa'anga pea totongi leva 'e he Potungāue Ako. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Maama ia, hoko atu 'a e malanga pē 'i he'etau vouti.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō.

<005>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'Eiki Sea pea ko e ki'i konga faka'osi pē 'Eiki Sea ko e 'ave holo he ngaahi nusipepa 'a e founa ko ē hono tukuange e uta mei he uafu 'Eiki Sea pea 'oku mahu'inga pē 'eku fakatonotonu 'a e ma'u hala ko eni. Ko e fakamatala 'oku 'ave ko e 'omai pē 'ete koloa mei he fāmili ko 'ete toki sio pē ai 'Eiki Sea he taimi ko ē 'oku 'osi ai e ngāue 'o totongi he'ete 'alu mo ia. 'Eiki Sea 'oku 'osi fokotu'u he potungāue ia e ngaahi *camera* 'i he *Custom*. Ko e founa ko ē ki hono faka'atā ho uta malava pē he tokotaha ko ia kapau te ke lava 'o teuteu e pepa ke ne fakakakato, pea kapau leva 'oku 'ikai ke lava ko e fakamafai'i e *broker* ke ne fakahoko e ngāue ko eni 'o fakafongā'i ia, pea ko e *broker* ko ia fengāue'aki ia mo e *quarantine* ngaahi kau 'ofisa he uafu ki hono fakakakato 'a e ngaahi fiema'u fakapepa ko eni.

Ko ia 'oku fie fakatonotonu pehe ni pea 'oku 'ikai ko e ngaahi ...ko e 'uhinga hono fokotu'u 'a e ngaahi *camera* ko eni 'Eiki Sea ko e 'uhinga ke malu'i'aki 'a e ngaahi fetukuaki'i 'oku mole 'enau koloa 'i uafu ko e 'uhinga ko e kau ngāue. 'Oku ou 'amanaki pē 'e tokoni atu 'a e ki'i fakamatala ko eni ke fakamahino'i ki he kakai 'a e founa ngāue 'oku fakahoko 'i he uafu ke malu'i pea mo tokoni'i'aki 'a e fakalakalaka 'a e fakahoko fatongia 'a e mātu'a 'i he Potungāue Kasitomu 'i hono tukuange atu 'a homou ngaahi uta 'Eiki Sea mālō 'aupito 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Faka'atā tute koloa fakataumu'a ki he ngoue

Pea ko e me'a faka'osi kole ko eni ki he 'ā ki he uaea pea mo e 'āmoa mo e ngaahi 'ā kehekehe pehē 'oku faka'atā mei he tukuhaui mo e tute 'Eiki Sea ma'u e motu'a ni ko e ngaahi *input* kotoa pē ki he ngoue 'oku faka'atā ia pea mei he tukuhaui 'Eiki Sea kapau ko e 'uhinga ke to e to'o mo e tukuhaui fakatau 'e fai pē ha ngāue ki ai, kā ko e *policy* motu'a eni ia pea fakamo'oni mai pē ki ai e 'ofisa 'oku faka'atā e tukuhaui ia mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafongā me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato ko 'eku ki'i fokoutua hake pē ke ki'i tokanga atu pē ki he fanga ki'i me'a ko eni 'oku fakatonutonu 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e ki'i fakatonutonu eni 'e taha 'oku ou 'oatu 'oku ou tui pē 'oku mahu'inga ke ma'u pē 'e he kakai 'a e ongoongo totonu.

Fakatonutonu 'ikai ha nō 500 miliona Pule'anga hangē ko e ongoongo 'a e mītia

Ko 'eku fakatonutonu 'oku 'ai pē ki he PTOA *International* 'oku tu'u ai 'a e me'a ko eni māhina pē eni 'e 9 'alu hake 'a e Pule'anga ko eni 'alu hake 'a e nō ia 'o 500 miliona pea ko 'eku fakatonutonu pē ia te'eki ke ai ha nō ia 'a e Pule'anga ko eni 'oku tau kei talanoa tautolu he Patiseti ko e nō ia mei fuoloa 'a e 500 miliona ko ia koe'uhī na'e 'i ai pē 'a e ngaahi ngāue na'e fai he kuohili ki ai kā ko u feinga ke u fakatonutonu 'a e fakakaukau ko ia ko e māhina pē 'eni 'e 9 'oku mau nō mautolu 500 miliona pea hoko atu pē 'o pehē ko e nō 'a e 40 miliona mei Siaina ki he tanu hala, ko u to e fakatonutonu atu pea mo ia 'oku hala mo ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha nō 40 miliona mei Siaina ki he tanu hala. Kā na'e 'uluaki pehē ia 'oku ou hanga 'e au ia pea mo e Minisitā Pa'anga 'o malu'i 'aki 'a 'Eua pea ko e to'o eni 'a e 'Eua ia kae 'ai eni ko e nō 40 miliona ki 'Eua.

Pea faka'osi pē Sea na'e 'i ai 'a e me'a na'e me'a ki ai 'a e Sea ko ia 'a e Fale Alea ki he *security* 'i he Vouti ko ia 'a e 'Ofisi Palēmia. Pea 'i ai leva e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 'o pehē 'oku totonu ke 'i ai ha *security camera* he 'api 'a e tangata'eiki Palēmia pea 'oku ha'u leva 'i he ongoongo ko ē 'a e Kele'a *voice* mo e PTOA *International* kuo fokotu'u 'e au 'a e *security camera* 'i hoku 'api 'a ia mahalo na'e pehē ko e 6 kilu (600,000). 'E Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu e me'a ko ia ko e me'a ko ē *security camera* ko e me'a pē ia na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 4 'o Tongatapu 'oku 'i ai pē 'a e ki'i *security camera*

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Palēmia : ... ia 'a'aku, ka ko e me'a pē ia na'a ku fakamole pē au ki ai. 'A ia ko 'eku fakatonutonu atu pē ke mou mea'i. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu : Sea ki'i fakatonutonu 'a e fakamatala ko eni 'oku 'omai ko eni Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Mau faka'amu mautolu ke fai mo tukumai kae tukuange e vouti ko ē ke 'alu ka tau hoko atu ki he vouti kehé. Kaikehe kuo hū mai 'a e 'ū me'a ko eni Sea. Ko e me'a ko ia fekau'aki mo e *security camera*, na'e 'omi ia he fakamatala *corporate plan* ko ē 'a e 'Ofisi Palēmiá.

'Eiki Palēmia : Sea ko 'eku fakatonutonu, ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

Māteni Tapueluelu: Ko e me'afaita ki he 'api e Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko hono 'omai ko ia 'e he *PTOA international* mei he fokotu'utu'u 'a e Fakafofongá 'oku 'i ai 'a e me'a pehē 'i hoku 'api. Ko e me'a pē ia na'a ne toutou fokotu'u he ta'u kuo 'osí, ke 'i ai 'a e *security camera* 'api 'o e Tangata'eiki Palēmiá pea mo e 'Ofisi 'o e Palēmiá 'i he me'a ko ia. Ko e me'a pē ia 'oku nofo 'i hono 'atamaí. Ka 'oku 'ikai ha me'a pehē ia.

Māteni Tapueluelu : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, kuo mahino ki he motu'á ni 'a e me'a 'oku fai ai 'a e feme'a'aki ai, pea 'oku fakamo'oni mai e 'Eiki Palēmiá, Fakafofonga mo fakamolemole tau foki tautolu ki he'etau voutí. 'U me'a ko iá ia ko e 'ū me'a tu'a ia he'etau Lao ko ení.

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea mau loto mautolu ke tukuange atu e vouti ia ko ē!

Sea Kōmiti Kakato: Tau mālōlō ai ka mou toki me'a mai Hou'eiki.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Lord Tu'i 'āfitu ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie. Hoko atu ai pē mou feme'a'aki Hou'eiki he ko e vouti eni 'e ua mou laumālie ke fakataha'i fakataha pē, na fononga kauhala tatau pē. Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Tokanga ke mā'opo'opo ngāue ki he teu fakaava toutai'i mokohunu

Māteni Tapueluelu: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato kae fai atu pē ha ki'i fakalavelave nounou 'i he ongo vouti ko eni 'a e 'Eiki Minisitā ki he Ngoue pea mo e Toutai. 'Eiki Sea 'oku ou 'uluaki fakamālō'ia 'aupito 'a e ngaahi fokotu'utu'u kuo onгона. 'A ia 'oku kau eni ia he ongo Potungāue ko 'ena ngaahi tokoni 'oku tautonu ki he kakai tautautefito 'Eiki Sea ki he ngaahi houa palau, ngaahi fokotu'utu'u ke *diversify* 'a e founa 'e lava ke ma'u mo'ui ai e kakai kau ai ko ē 'a hono teuteu tufaki ko eni 'a e fanga moa hūfanga he fakatapu pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi 'i he fengāue'aki 'a e Potungāue ko eni mo e kāinga.

'Eiki Sea mahalo 'oku 'ikai ke ai to e ongoongo 'e lahi ange he fekau'aki mo e vouti ko eni ka ko hono tukuange ko ia 'o e mokohunú. Fai e fakamālō pē ki he Pule'anga neongo 'a e hoko 'a e taha'i *issue* ko eni ko ha *issue* 'oku tālanga'i pea 'oku hā *controversial* mahalo he taimi 'e ni'ihi kau ai e ngaahi fonua mulí ka ko e anga ia 'a e poupou 'a e mātu'a ni pea 'oku 'i ai pē 'a e kole fakamolemole ki he kau taukeí kapau 'oku mau poupou ki ha me'a 'oku ngali 'ikai fenāpasi ia mo e setisitika faka-*professional* 'a e tafa'aki ko eni ka ko e tūkunga 'oku 'i ai e fonua mo e faingata'a'ia Sea kuo pau pē ke pehē. 'Oku tau ala ki he ngaahi me'afua 'oku faingata'a 'i he taimi 'o e faingata'a. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokangá ia Sea ko 'ene faka'atā ko ē 'a e mokohunú 'e 'i ai e fanga ki'i ngaahi fehu'i 'e muimui mai ai pea ko e tapou pē eni ia mo e poupou 'a e motu'a ni ke fakapapau'i mu'a 'e mā'opo'opo hangē pē ko ia na'e kamata me'a mai ai 'a e 'Eiki Minisitā he ko u ongo'i pē Sea ngalingali 'oku tau fakahoko ha tu'utu'uni na'e 'ikai ke fai ha teuteu ki ai. Pea 'oku hā eni ia Sea he peesi 11 e Palani Ngāue 'a e Potungāue Toutai pea ko u kole pē ke u ki'i

taki homou tokanga ki ai palakalafi hono ua fakamuimui ‘oku pehē ‘oku faingofua ke hoko hono toutai’i ta’efakapotopoto e ngaahi ika ‘i tahí ke ne poupou’i taimi nounou ‘a e pa’anga hū mai mo e tupu ki ‘olunga ‘a e koloá ‘oku ngaahi fakalotofonuá, kuo ‘osi hoko ‘a e ngaahi me’a ko ‘eni ...

<009>

Taimi: 1125-1130

Māteni Tapueluelu: ... kimu’a ‘o hangē ko ‘ene hā ‘i he toutai ta’efakapotopoto ‘o e mokohunú.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea.

Māteni Tapueluelu: Pea mo e hisitōlia ‘o e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kole pē ke u kole atu ki he Fakafofongá ke kātaki pē ka u ki’i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē tokoni ko ē Fakafofonga?

Māteni Tapueluelu: Sai pē ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Ngaahi makatu’unga ki he tali Kapineti hoko atu toutai’i mokohunu

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Fakafofonga. Tapu mo e Seá mo e Hou’eiki Kōmiti Kakatō. ‘Eiki Sea ko e fakakaukau ko eni ko ē ke faka’atā e mokohunú na’e makatu’unga ia mei he fakamatala ko ē na’e tukumai ‘e he *CEO* mo e kau ngāue ko ē ‘i he Toutai. ‘Oku fakafehoanaki ‘a e lolotonga ni pea mo e ta’u 2008 na’e faka’atā ai ‘e he Pule’angá ke toutai’i ‘a e mokohunú. ‘I he faka’atā ko iá ko e tu’unga ko ē ‘o e mokohunú ‘i he taimi ko iá na’e fu’u ma’ulalo ange ia ‘i he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e mokohunú ‘i he lolotonga ní. Ko ia na’a nau fokotu’u mai ai ke ki’i fakangofua ko eni koe’uhi ko e *COVID-19* ke tokoni. ‘Oku mahino ko e tupu ko ē ‘a e mokohunú he lolotonga taimi ko eni na’e tapu ai manatu’i foki Sea ‘oku fakangatangata pē saveá ia ‘i he ngaahi feitu’u ‘oku fakalao ko ē ke fai ai e toutai. ‘I he tu’unga ko eni ko e sai tahá ko Vava’u. Ko Ha’apai mo Tongatapu māhino na’e fai pē toutai ia he lolotonga e tapú ‘i hona potu tahí. Ka ko e ‘uhinga ia ko u poupou pē ko ‘eku kole pē ki he Fakafofongá ko e me’a ko eni na’e ‘osi fai kātoa pē mei he savea ko ē ‘a e Potungāue Toutai. Na’e ‘ikai ke pehē ko ha tu’utu’uni pē ia ‘a e Kapinetí ‘iate ia pē. Na’e makatu’unga e tu’utu’uni mei he ngaahi *findings* mo e ngaahi mahino ko ē mei he potungāue ‘i he lolotonga ní. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā. Me’a mai Tongatapu Fika 4.

Māteni Tapueluelu: Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā *Trade* ‘i he tokoni ko iá. Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ‘oku ‘ikai ke mau poupou. ‘Ikai, ‘oku mau poupou mautolu ia. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku Sea ko e faka’amú ia ke tau tali pē mu’a neongo ‘a e hā faingata’a ‘a e tu’utu’uni ko eni ‘i he lau ‘a ha ni’ihi kau pē ai ‘a e līpooti ko eni ka ko e ki’i taimi nounou ‘oku faka’atā maí ko e ‘uhinga pē ia ke fai ha tokoni he fu’u taimi faingata’a ko eni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e poupou ia ki ai.

Kole ke fakapapau'i Pule'anga ha totongi lelei ma'a e kau toutai mokohunu

Ko e me'a ko ē 'oku fai 'a e kolé 'Eiki Minisitā ke fakapapau'i mu'a ha founa. Ko e faingamalie ko eni ke a'u mu'a ki he kakai Tongá mo e kakai toutaí. Ko e 'uhinga eni ia ki he kakai ko ē 'oku ō fai e fāngotá hūfanga he fakatapú. Ko u 'ilo pē 'e faingata'a e kole 'oku mau fai ka 'oku mau fakaongo atu pē homau le'ó ko hono 'uhingá ko e kāinga ko iá na'a 'osi angé 'oku 'alu kātoa pē monū ia ki he kau *exporter* kae si'i li'ekina e kāinga ko ē 'oku nau fakahoko e fatongia ko ē. 'A ia ko e kolé ia na'a lava ke mou tokoni ha fa'ahinga founa 'e fakapapau'i 'oku 'i ai ha *price* lelei mo totongi lelei mo malu'i ha ngaahi totonu 'a e kau toutai mokohunú pē ko e kau fāngota mokohunú 'o makehe ia. Na'a 'osi ange 'oku hangē ko e ngoue hiná.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Māteni Tapueluelu: 'O ma'u he ni'ihī e pa'angá kae ma'u he kakai ia 'a e faito'o.

Ngaahi fiema'u 'a e Pule'anga ki he taha ma'u laiseni pisinisi mokohunu

'Eiki Minisitā Ngoue mo Toutai: Ko e mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a ki ai e Fakafofonga me'a pē ia 'oku pau pē ke fai. Me'a pē 'oku totonu ke fakahoko 'e he potungāué. 'Anenai na'a mau fakataha 'anenai pea mo e ni'ihī he toutaí pea u vave mai 'anehengihengi pea na'e fai e kole ki he 'Eiki Sea' 'o tali e loki konifelenisí pea na'a mau talanoa ki he me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga. Ko e ni'ihī ko eni 'oku fiema'u ke kau he me'a 'oku fiema'u mo e polisi lēkootí ia kau e polisi lēkootí ia ai. Pau ke fiema'u pea mo ho'o palani 'a e tokotaha ko iá 'oku 'i ai mo e silini. Sea 'ikai ke u fie lave ki he pa'angá ka ko e ni'ihī ko ē 'oku mateuteu te ke toki me'a mai, kuo 'osi 'i ai pē ngaahi *criteria* kuo 'osi teuteu. Ka 'oku pau pē ke *proof* ko koe ko e tangata Tonga koe. Ko e me'a ko ē ke mou mea'i ko e kakai e fonuá 'oku nau fai e ngāué. 'Oku 'ikai foki ke nau mea'i 'a e māketí. Ko e kau *exporter* ko nautolu 'oku nau mea'i 'a e māketí pea mo e feitu'u 'e 'ave ki ai 'a e me'a. Ka kuo 'osi seti 'a e potungāué ia 'a e totongi 'o e ...

<002>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ...'o e me'atahi ko eni pē ko e 'ū fa'ahinga kehekehe 'o e mokohunu fekau'aki mo e loli loli, 'oku 'i ai e me'a ko e huhuvalu Sea. Ko e fa'a taimi ia ko ē na'e fa'a hanga 'e he ni'ihī ia he'e kau *exporter* ia 'o 'ai 'o pa'anga 'e 20. Ki'i fakahoko atu kia moutolu kau *exporter* pa'anga 'e 50. Fokotu'u atu 'e he Potungāue kuo pau ke pa'anga 'e 50 pea ke toki fa'iteliha ki 'olunga. Ka ko e *minimums* ia kuo 'osi fokotu'u 'a e *quota* ia 'e he Potungāue ke lava 'o pukepuke 'aki koe'uhi ke ma'u ha me'a lelei 'e he ni'ihī ko ē 'oku nau fai 'a e fangotā, kakai ko ē te nau uku, momoko, faingata'a'ia 'Eiki Sea 'i he po mo e 'aho hono vakai'i 'a e me'atahi ko eni ki hono uku ko ē 'o 'ave atu 'Eiki Sea. .

'A ia ko e ki'i me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai Fakafofonga, 'io kuo 'osi mateuteu 'a e Pule'angá, 'a e Potungāue ki he me'a ko ia ke 'oua na'a faifai kuo fai hano pā'usi'i'a e ni'ihī ko ē 'oku nau fai ko ē 'a e uku.

‘Ikai ngofua ngāue’aki uku kasa ki he toutai’i mokohunu

Me’a pē kuo u ki’i fakamanatu atu ki he kakai e fonua ‘oku ‘ikai ngōfua e uku kasa. Ko e kongā ke tau fetokoni’aki ai, ka ‘oku ke mea’i ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku nau fai e ngaahi ngāue ko ia he uku kasa, ‘oku tapu ia. Pea ‘oku mahu’inga ke tau fetokoni’aki kau Fakafofonga ke mou me’a mai ‘o fakahoko he Potungāue tu’unga ‘oku ‘i ai ha feitu’u. Ko Ha’apai ‘oku fa’a lahi taha ‘enau ngāue’aki e me’a ko eni pea kuo ‘osi ai e pēkia ai. Kuo u faka’amu pē ongo Fakafofonga te mo ngāue lelei ‘aki ‘a e ki’i faingamālie ko eni ‘oku ‘oatu ko eni. ‘Oua ‘e faka’ai’ai e kakai ke nau ngāue’aki e uku me’a kasa ‘oku tapu ko e pehē ko e huhuvalu (hufanga he fakatapu) ko e pa’anga lelei taha ia pea ō ‘o uku ‘o si’i pēkia ai ha ni’ihi. ‘Ai pē me’a ko ē ‘oku malava ‘o ma’u, fe’unga ‘oua te te fu’u holi ki ha me’a ‘oku to e malava ai ke fai ha mate ai ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā, fēfē au ‘oku ‘i ai ha’aku tikite uku ‘aku.

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea, ko ia, ko e ngāue Potungāue ko eni ‘a e Toutai pau pē ke ako’i, pea ‘ange mo e ki’i tikite ki he ni’ihi kau ai mo e tamaiki ...

Siaosi Pōhiva: Sea, ki’i tokoni atu pē eni ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Io, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io. Tongatapu Fika 8, taitaimi pē ‘oku ou ongo’i ‘oku ke fie me’a, ke lava kotoa e ‘ū fakamatala ‘ea ko ē pea ke toki hoko atu leva e. ‘Oku ke laumālie pē ki ai Tongatapu Fika 8? Ko ia, mālō.

Siaosi Pōhiva: ‘Ikai, ko ‘eku fie tokoni pē ki he *minimum price* ko eni e mokohunu. Ko e māketi ko ē, ko e mahu’inga ko ē he taimi ni e maketi ‘oku a’u pē ‘o 590 US ki he kilo, he ‘aho ni ‘i Siaina. Mou me’a ange ā ki hē Hou’eiki ki he mā’olunga pehē.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e mahu’inga ena ia ‘i he *process stage* ‘o e mokohunu. Tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai ko e tauaki pē. Ko ‘ene a’u ko ē ki hono *process* ki he ngaahi tūkunga kehe ko ē ‘e a’u ai ki he mahu’inga ko ia kae ‘oua ‘e takihala’i ‘a e kakai ‘Eiki Sea. Ko e mā’olunga ena ia faka-‘initaneti. Mālō.

Siaosi Pōhiva: Ko ‘eku fietokoni Sea, kapau ko e mahu’inga e ‘a e *process*, ko e hā ‘oku ‘ikai ke ‘ai ai ha’atau me’a *process* ‘i Tonga ni? Ka tau fakatau he lēvolo ko ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito. Me’a mai Minisitā.

Kole ke ngāue’aki totongi faka’ofisiale e Potungāue ki he mokohunu

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea, ‘oku tau tui pē Fakafofonga ‘oua te tau ngāue’aki e founa ko ia ko e fakamahamahalō, pē ko ho’o ‘omai e me’a ko ia ‘i ho’o vakai e Feitu’u na. Tau fai ‘aki e me’a ‘oku ‘omai ‘e he Potungāue, kakai taukei ia, mahino pea ‘oku nau ngāue ‘aho mo e pō ‘Eiki Sea hono fakapapau’i. Kapau ‘oku ‘i ai ha taha he Potungāue ‘oku ne ‘omai ‘a e fakakaukau ko ia ki he Feitu’u na, kuo u kole atu Fakafofonga ke tuku e founa ko ia, he ‘ikai ke ma’u ai ha lelei ia. La’ipepa ko eni ‘oku ou to’oto’o atu, ko e la’ipepa ia ‘oku ‘omai he Potungāue. Ko e la’ipepa ia kuo nau ‘osi vakai’i e māketi mo e ‘elia mo e feitu’u ‘oku malava ...

Māteni Tapueluelu: Sea, kole atu ‘eku ki’i taimi.

Siaosi Pōhiva: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko hai pē ‘oku fie me’a ‘oku mou loto tatau pē kimoutolu.

Siaosi Pōhiva: Sea, fakamolemole Sea. Ko ‘eku talanoa atu ‘aku ia ko e maketi, ko e mahu’inga ia ko eni he taimi ni ko ē ‘oku ‘asi ko ē he ‘initaneti heni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, me’a mai Fika 4, hoko mai e Minisitā pea toki fakamā’opo’opo’opo e Fika 8 mo ha taha pē ‘oku to e fie me’a.

Māteni Tapueluelu: Ko ia. Sea, kuo u fakamālō pē au ki he ‘Eiki Minisitā. Mahino pē ki he motu’a ni ‘i he me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e Potungāue kuo nau ‘osi maau kinautolu Sea. Ko e anga pē ia pou pou hangē pē ko e ahi, na’e fatu mai e tu’utu’uni ki ai ke fakapapau’i ‘oku fou he Pule’angá ke ‘ilo ko e hā e lahi e ahi ‘oku ‘ave kitu’a control e ngaahi ‘ū me’a mo tokoni fakakaukau pehē pē pea kuo u fakamālō ki he ‘i he ngāue ‘oku fai, ‘oku ongo atu

<003>

Taimi 1135-1140

Māteni Tapueluelu: ...homau le’o he tokangaekina ‘a e ngāue mahu’inga ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamonū’ia atu ‘i he ngāue ‘oku fai, mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Veivosa Taka: Sea...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko hoku taimí eni Sea, ke u ki’i tokoni atu mu’a. Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. Sea ko e tu’u hake pē motu’a ni ia ko e fie pou pou pē ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia Potungāue Toutai. Ko e tokoni ‘a e motu’a ko eni Sea, ‘oku totonu ke to e fu’u tokinga ange hono ako’i kinautolu ko ē ‘oku ngāue’aki ‘a e kasa pea mo e ‘ū me’angāue ko ia, ko hono ‘uhingá Sea ko e taimi eni na’e tokolahi taha ai e mole mo’ui ‘a e ni’ihi ...

Veivosa Taka: Sea Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, Sea ko ‘eku fakatonutonú ko e me’a mai ‘a e Minisitā Fakalotofonua ke ako’i ‘a e uku kasa, kā ‘oku ‘osi me’a mai ‘a e Minisitā ha’ana ‘a e Potungāue ‘oku tapu ke fai ha uku kasa, ko e ki’i fakatonutonú pē ia Sea, ka u hoko atu ai leva au ia ‘i he ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea, kuo ‘osi ‘a e fakatonutonu. Sea ‘e tapu ia ‘i he Lao kā ‘e ngofua ia ‘i tahi ko e ‘uhinga ia ‘a e me’a ‘oku ou ki’i fakatonutonu ki ai, ko e ‘uhingá ‘a ia ‘oku ou tui au kuo ‘osi maau ‘a e Minisitā ia mo ene Potungāue kā ko ‘eku ‘uhingá ko Niua uku mānava pē ‘a Niua ia, ko Ha’apai uku kasa Ha’apai ia, ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Sea tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ou kole fakamolemole atu, tukuange ha ki’i taimi e tafa’aki ko ē, ‘osi ia pea mou toko hoko atu ho’omou fononga. Me’a mai Vava’u 14 he ko tautolu ‘oku lahi taha ai ‘a e savea ‘oku ‘i ai ‘a e mokohunu. Me’a mai.

Dr. Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Fakamālō atu Sea, hono fakatokanga’i ‘a e tēpile ko ení na’a mafuli hotau vaká, ‘i he taafataha pē ki he tēpile ‘a e fa’ahi ko ē. Sea ‘oku ou fokoutua hake pē au Sea, ke fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene kau ngāue ‘i he palani pea mo e fokotu’utu’u ki hono tokangaekina ‘a e *food security* pē ko e ma’u’anga me’atokoni ‘a e fonua. Sea ko e ongo sekitā eni lalahi ‘oku tui ‘a e motu’a ni ‘oku kau eni ‘i he ongo sekitoa mahu’inga taha ‘i he taimi ko eni ‘o e KŌVITI-19. ‘Oku ke me’a pē Sea ki he Tō Folofola ‘i he Huufi ko ia ‘a e Fale Alea, na’e mahu’inga’ia ‘a e Tō Folofola ko ení Sea, pea mo e fakatokanga na’a ‘i ai ha hongē ‘e hoko mai ki he fonua ni ‘i he ta’u ko ia Kōviti 19. Pea ‘oku ‘osi mahino pē ia Sea, ‘oku lolotonga ‘ao’aofia ‘a e kaha’u ia ‘o e Kōviti 19, mo’oni pē lau ‘a Molitoni Sea, puli ‘a e ‘amui, ‘ofa ‘a e ‘Otua. Ko ia pē ‘oku ne tu’utu’uní ke u fāfā atu mu’a, ‘alu atu ‘i he po’uli kumi ha ki’i fonua, ke tau unga ki ai. Pea ‘i he ‘ao’aofia ko ia Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘a e motu’a ni pea pea ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai pē palani pehē ia ‘a e Pule’angá, ko e sekitoa eni ia ‘oku tonu ke fakaiuia e kakai ‘o e fonua. Fakamālō au ki he ‘Eiki Minisitā ‘omai e ‘eka ‘e 2,500. Kā ‘oku ‘ikai ke u tui au Sea ‘oku fe’unga eni ke ne hanga ‘o *address* ‘a e malu fakame’atokoni ‘a e fonua ni, kā hokohoko atu ‘a e loka ‘o e kau’āfonua. Pea ‘oku fakataumu’a ‘a e 2,500 ‘eka ko ení Sea, ki he toutu’u fakakolo, kae fēfē toenga ‘o e kakai ia ‘o e fonua. Pea ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘i ai pē palani ‘a e Potungāue ke fakalahi ‘a e ‘eka ke fakalahi ‘a e ‘eka ko eni.

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea ki’i kole pē mu’a ke u tokoni atu ki he Fakafofongá he me’a ko ē ‘oku me’a ki ai. ‘Oku ‘ikai ko e 2,500 pē ko eni ‘a ē ‘oku ke mea’i ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai, ko ena, ‘oku ke me’a ki hē ‘oku fakamālō ki he Minisitā Pa’anga ‘oku ne kei tuku mai pē ke fakakakato ‘ū me’a ko ē ‘a ia ‘oku ‘ikai kakato mei homou ngaahi vāhenga, pea mo e fonua fakalukufua. Ka tali eni ‘e to e ‘unu ‘a e me’a ki he me’a fo’ou ko e 2,500 ki he taha, kā ‘oku ‘oatu pē ki’i me’a ko eni koe’uhí ke ke fakatokanga’i me’a ko ení, pea fakatokanga’i ‘e he Fale ni. Na’e fai ‘a e ki’i savea ko e manioké fe’unga mo e ‘eka ‘e 3,489...

<005>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ...’A ia ‘oku taki ai ‘a Vaheloto ko e pēseti ‘e 27 mou me’a ki ai kau Fakafofonga, Hihifo, ko Hihifo na’a tau fakafalala ki ai pēseti ‘e 18 ‘i he manioké pē ia, Nukunuku ko e ‘eka ‘e 530 pēseti pē ‘e 15, Lapaha pēseti ‘e 14 ‘a ia ko e ‘eka ia ‘e 488, Tatakamotonga ko e ‘eka ‘e 314 ‘a ia ko e pēseti pē ia ‘e 9. Ko Kolomotu’a ko e ‘eka ‘e 139 pēseti pē ia ‘e 5. Fakakātoa ia ‘o ma’u e fika ko ē na’a ku lave ki ai ko e 3,489.

Talo tonga Vaheloto pēseti ‘e 20 ‘a ia ko e ‘eka ia ‘e 110 ia, Hihifo pēseti ‘e 17, Vainī pēseti ‘e 15, Kolomotu’a pēseti ‘e 13, Tatakamotonga pēseti ‘e 12, Nukunuku pēseti ‘e 11, Lapaha pēseti ‘e 11. ‘A ia ko e ‘eka ia ‘e 550 ‘a e talo tonga. Te’eki ke lau heni Hou’eiki ‘a e kotoa ‘a e ‘eka ‘e 2000 tupu ko ē ‘a ia ‘oku lolotonga ko ē fai ‘a hono teuteu’i he taimi ni he fonua fakalukufua. Ko e talo

futuna taki ‘a Lapaha ia heni ko e pēseti ‘e 70 ko e ‘eka ia ‘e 1862, Vaheloto pēseti pē ia ‘e 8 ‘a ia ko e ‘eka pē ‘e 211 sio ki he fu’u faikehekehe lahi te mou me’a ki he faikehekehe lahi tautautefito ki he talo futuna ko e me’a eni ia ‘oku totonu ke takimu’a ‘a Hihifo ai taki ‘a Lapaha ia, hoko ki ai ‘a Tatakamotonga ko e pēseti ‘e 6, Vainī ko e pēseti ‘e 5, Hihifo ko e pēseti ‘e 4 mou me’a ki he holo ‘aupito ‘a Hihifo, pea ‘oku ou faka’amu pē Fakafofonga Hihifo Fika 5 to e ki’i feinga’i to e ki’i langa’i mai ‘aki ‘a e houa palau ko eni kuo ‘osi ‘oatu ki ho vāhenga ko e ‘uhinga ke mou ‘unu hake ‘a e talo futuna ‘a e me’a ko ē ‘oku totonu ke mo’ui mo ma’ui’ui ‘a Hihifo. Pēseti ‘e 4 ‘a Nukunuku, Kolomotu’a ko e pēseti ‘e ua. ‘A ia ‘oku mahino mai ‘Eiki Sea hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ko e meimei ko e pēseti ‘e 80 ia ‘o kolo ni nofo ‘i kolo ni ko e kakai kai fakatau ia hūfanga he fakatapu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sai ka u ‘oatu pē koe’uhī ka u ki’i me’a ki ai. Ko e kumala Lapaha to e taki pē ‘a Lapaha pea ‘oku ou fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia mo ho kāinga ‘a ia ko e pēseti ‘e 24 kumala hoko hifo ‘a vaheloto pēseti ‘e 21, Tatakamotonga pēseti ‘e 17, holo ‘aupito ‘a Hihifo ‘oku ou nofo pē ‘ou fakakaukau ko Hihifo ko e kelekele mo’ui ko e hā ‘oku holo pehē ai pēseti ‘e 14 Vainī, pēseti ‘e 10 Kolomotu’a, pēseti ‘e 8 tonu pē ia, Nukunuku pēseti ‘e 6. Pea ‘oku ou kole atu ki he ‘ofisakolo ‘o Nukunuku fu’u houa ‘e teau ko eni na’e ‘oange ki ai faka’amu pē hiki’aki ‘a e tu’unga ko ē ‘o Nukunuku he taimi ni. Ko e a’u mai ko ē ki he lose, to e taki ‘a Lapaha ai, ‘A ia ko e pēseti ia ‘e 52, Tatakamotonga pēseti ‘e 15, Vainī pēseti ‘e 8, Vaheloto pēseti ‘e 8, Hihifo holo ‘aupito ‘a Hihifo ‘alu ia ‘o 7, Nukunuku 5, Kolomotu’a 4. ‘Eiki Sea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai he taimi ni ‘a e fonuá fakalukufua ‘oku hangē pē ko e ki’i Himi na’a ku ‘oatu fai mu’a ke me’a ‘ai mu’a e tō tuku ki he ‘Eiki ke ne fai e fakaviku mo hono tauhi mo hono ‘omi e me’a

Sea Kōmiti Kakato: Fakafua

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ... ke fakafua ke ne ‘omi e ola. Pea ‘oku tau lotu kotoa pea ‘oku ou tui au ‘Eiki Sea he ‘ikai ke holo ia hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘osi mateuteu ‘aupito ‘aupito pē ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku tafoki kotoa ‘a ‘enau to’onga mo’ui mei he me’a ko ē ‘a ia te nau mea’i he ‘ikai ke malava ke hoko ai ha fakatamaki tautautefito ka honge ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou talitali lelei he potungāue hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai kā to e tānaki mai ko e fu’u ‘eka ‘e 2500 ko ē ‘ikai ke u ‘ilo’i pē...

Dr. Saia Piukala: Sea fēfē ke kole ki he ‘Eiki Minisitā kuo mahino...

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki Fakafofonga mou laumālie lelei kei toe lahi e fu’u taimi ke u ‘oatu ke mou malanga he vouti ko eni ‘oua te mou fakavavevave na’a mou tuputāmaki, mou me’ame’a lelei pē kimoutolu, ‘osi ē hoko ē me’a mai Vava’u.

Dr. Saia Piukala: Mālō Sea ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue ‘i he tokoni pea mo e fakama’ala’ala. Sea ‘oku fakahoha’a pē motu’a ni ia ‘i he ‘eka ko eni ‘oku ‘omai he ‘Esitimeti ko ‘eni pea mo e kole ke fakalahi pea ‘oku tau fakafeta’i kuo me’a mai e ‘Eiki Minisitā pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘e to e fakalahi e houa ke...

<007>

Taimi: 1145-1150

Dr. Saia Piukala : .. tokoni'i e kakai e fonuá ni, ke nau to e mateuteu ange, pea 'oku pehē 'a e fakamālō Sea.

Hoha'a ki he mahino si'isi'i mokohunu 'i Ha'apai mo Tongatapu kae lahi ia 'i Vava'u

Sea, ko e ki'i me'a fika 2 pē 'oku ou fie fakahoha'a ai 'Eiki Sea, ko e fakamālō ki he Pule'angá he faka'atā ko eni e mokohunú, pea neongo ko e hā 'a e ngaahi fakamatala Sea, ko e ta'ofi mei he 2015 'o a'u mai eni ki he 2020 ko e ta'u eni 'e 5. Pea kapau 'oku fai 'a e saveá ia 'oku kei holo Sea, ko Vava'u ia 'oku lahi 'aupito. Mahino pē 'oku fai hono kaiha'asi 'o'ona ia 'i Ha'apai, mo Tongatapu ni hangē ko e me'a ko ia 'a e Minisitā 'o e Leipá. Sea, 'oku ai e hoha'a, 'a e motu'á ni...

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai : Sea, ke u ki'i tokoni pē ki he Fakafofongá. Hangē 'oku ongo kovi pehē 'oku kaiha'asi 'e Ha'apai e ... 'ikai ko e to'o pē, 'ikai ko ha kaiha'asi, ko e to'o pē mei he me'a ko ē na'e tuku aí, mahalo 'oku hiki pē ki ha me'a. Tau pehē pē 'oku hiki ki 'uta pē 'oku mahalo na'a 'oku hiki ki ha 'api ka ko e to'o pē.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io 'oua 'e to'ó he ko e kaiha'á ia, ko e hala loto'api ia ko e maumau'i ia e laó. Me'a faka'osi mai koe Vava'u 14.

Mō'ale Finau : Fakatonutonu Sea. Ko e fakatonutonú 'oku 'oku pehē ni 'Eiki Sea ko hono to'ó 'a e mokohunu ko e to'ó ni he kau tama ia 'i tu'a mei Ha'apai, 'ikai ko ha kau toutai Ha'apai ia. Ko hono uá ko e mokohunú 'oku lava pē ia 'o *migrate* 'o 'alu ki Vava'u foki ki Ha'apai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatonutonu atu Sea. Ko e me'a ko ē 'oku tau talanoa aí ko e lipooti ko ē 'oku 'omai 'e he kau mataotao ko ē 'a e Potungāué. 'Ikai ke tau lau 'etautolu pē ko e 'alu ki fē, pē 'oku 'alu ki he kato 'o e kau Ha'apai pē 'ikai, ka ko e me'a 'oku mahinó, 'oku holo 'a Ha'apai mo Tongatapu, 'oku lahi e me'á ia 'i Vava'u, pea ko 'ene 'osí ia ...

Veivosa Taka : Fakatonutonu atu Sea. Tapu pea mo e Feitu'ú na tapu mo e Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. Ko 'eku fakatonutonú, na'e ngofua 'a e mokohunú ke ma'u me'atokoni ai 'i he Laó pē, pea ko e 'uhinga ia kapau kuo mole ha fo'i mokohunu mei hono nofo'angá, na'e to'o mai 'o si'i mama ai 'a e kāinga Ha'apai. Fakatonutonú ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Maumau ia e 'utu tahi mo to e fā ala to'o koā pē ko e hā, 'oku to e to'o ia mei he me'a 'oku maumaulao. Minisitā me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Mou me'a ki he me'a ko eni 'oku me'a mai ai 'a e Fakafofonga 13. Te'eki ke u sio he 'ilo lahi mo'oni 'e he kāingá 'a e mokohunú. Fu'u lahi, pea 'oku ou manavasi'i na'a 'oku tokolahi 'a Ha'apai ia 'i Tongá ni 'Eiki Sea he fu'u 'ilo lahi na'a nau faí. Kole atu pē 'Eiki Sea mo e kau Hou'eiki, mou fakapotopoto'i 'a e ki'i *vacuum* pē ko e ki'i me'a ko eni 'a ia 'oku ou kole, 'a ia ko e me'a ia na'a ku 'osi lave ki ai 'Eiki Sea, 'oku ne tokangaekina 'aupito 'aupito 'a e ngaahi me'a mo'ui he tahí Hou'eiki. Mālō Sea ka tau hoko atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Me'a mai Vava'u 14.

Fokotu’u ke fakalōloa māhina ‘e 3 hono toutai’i mokohunu

Dr. Saia Piukala : Mālō Sea. Sea, ko e ki'i hoha'a ko ia 'a e motu'á ni Sea, pea 'oku ou kole pē ki he Pule'angá, ko e māhina ko eni 'e 3 kuo faka'atā ke to e ki'i fakakaukau'i ange mu'a Sea, na'a fakapotopoto ange ha māhina 'e 6. Sea, 'oku ke mea'i pē Sea, ko e taimi ko eni 'oku faka'atā aí, momoko 'aupito e fonuá Sea, pea kapau ko e māhina 'e 3, 'oku ō 'a e kau toutai ia.

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Fakatonutonu Sea. Fakamolemole ko 'etau laó Sea, ko 'Okatopa. 'Ai ke mea'i ia 'e moutolu he Falé ni ko 'Okatopa, ko e fē pē ha ta'u 'oku 'ai ke 'ai 'a e mokohunú, ko u manatu'i ko 'Okatopa ko e taimi ia 'oku fānau ai e mokohunú. Te tau ongo'i lotu halaia, ka tau ala ki he me'á ni, he kuo 'osi tu'utu'uni 'e he Laó 'e 'ikai pē ngofua ke to'o 'a e me'a ko eni 'i he kamata mei 'Okatopa Nōvema, Tīsema 'o faai atu ai 'Eiki Sea. Taimi lelei 'aupito 'aupito pē ia he taimi ni hono 'ohake ko ia 'e he Pule'angá.

Tokanga ki he taimi momoko ke ‘alu kau toutai ‘o toutai’i mokohunu

Dr. Saia Piukala : Mālō Sea. Sea, mahino pē 'a e faitu'utu'uni ia, ko e me'a ia 'a e Pule'angá Sea. Ko e kole ko eni Sea ko 'etau sio ko ia ki he tu'u 'a e 'eá, momoko Sea. Pea kapau 'e 'alu 'a e kau toutai he pō kotoa, 'e faifai pea ma'u 'e he niuomōniá ia nautolu Sea, he te nau fakavavevave ke nau... ko e kolé pē ia Sea.

Veivosā Taka : Sea, kole pē ha ki'i tokoni ki he Fakafofonga 14.

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni mai tama mei Ha'apai ki he 14.

Veivosā Taka : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko 'eku kolé 'ai mu'a ke *in* e kāmeli, kae toki 'aka'aka 'i lotu. Ko e fakatonutonú pē ia Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Ke u ki'i pou pou atu mu'a Sea. Sea, ko e tokoni 'a e motu'á ni, mahalo 'oku sai ange 'a e māhina 'e 3 mo 'aí, 'i he'ene to e taha atu ke 6 pea tu'utu'uni mai 'a e Minisitā Toutai..

<008>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e me'a ko ē ko u hanga 'o tokanga'i Sea ko e 'ātunga ē nima ko ē 'a e Minisitā Toutai Mālōlō. 'Oku lolotonga taiva pē he taimi ni hē he koe'uhīā na'e fiu foki e ongo Fakafofonga Ha'apai he feinga ka ko 'eku pehē Sea 'ai e fo'i māhina 'e tolu kae tukuange ki he Toutai ke nau pule ki ai koe'uhī ko 'enau me'a.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā faka'osi mai koe Vava'u 14 kae ...

Dr. Saia Piukala: Mālō Sea, 'oku 'ikai ko ha me'a eni ia Sea 'oku fakafeta'i pē 'a e kau Fakafofonga ia Sea he māhina 'e tolu. Ka ko e fakatangitangi pē Sea ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Kātaki pē 'e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Taimi ko ē 'oku toe si'i ai e taimi pea mo u toki ... 'Ikai ke mou tukuange ke lele ā ha tokotaha ke 'osi ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Fakamamafa'i ko 'Okatopa-Nōvema taimi fakafanau ia 'a e mokohunu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki ko e fakahoha'a te u fai 'e au mei he a'usia pē he na'a ku kau au ia 'i he ngāue pisinisi ko eni he 2008 'Eiki Sea. Nau fiu kole 'eku laiseni toki 'omai pē ia he Minisitā he uike pē 'e ua. Pea ko e me'a ko ē na'e hoko nofo taha pē au ia ki he mokohunu ko ē 'oku mamafa taha. Pea ko e me'a ia ko ē na'e hiki ai 'a e mahu'inga 'o e mokohunu huhu valú 'o pa'anga 'e 50 koe'uhī ki he motu'a ko eni. Na'e 20 pē ka na'a ku hiki koe'uhī ke u ma'u 'eku fo'i mokohunu 'i he uike uá. Pea ko e me'a ko ē ko u 'uhinga ki ai ke tokoni ki he 14 ko e a'u ko ē ki he māhina ko ē 'Okatopa, Nōvema ko e taimi fakafanau ia 'o e mokohunu tapu mo Hou'eiki. Pea 'oku tau fiema'u ke lava e fatongia ko ia koe'uhī kae to e lava ke ava mai he ta'u kaha'u ke tau hoko atu.

Veivosa Taka: Sea ko e ki'i kole tokoni pē ki he Minisitā. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Ko e ki'i tokoni Sea kapau ko e taimi fakafanau eni e mokohunu, tau to'o pē mokohunu tangatá. Ka tau hoko atu pē mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ta'e'ofa lahi mo'oni ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e 'uhinga pē hono tuku foki ko ē 'o Nōvema he taimi fakafanau na'a faifai kae to e ala 'a Ha'apai 'o ngengeli'i 'oku kei iiki ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai 'Eiki Minisitā fe'unga ho'o me'a, me'a ki lalo.

Dr. Saia Piukala: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi mai.

Dr. Saia Piukala: Fakamālō au ia ki he, tokoni pē 'a'aku ia 'io 'oku mahino 'aupito pē *issue* ia Sea ka ko e fakamālō au ki he Pule'anga hono tali e māhina 'e tolu. 'Oku fiefia lahi e...

Kole ke fakakau kau toutai uku hono faitokonia he Potungāue Ngoue

Sea ko e *issue* 'e taha ki he, ko e kole pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā pea mo 'ene Potungāue ko e polokalama fakatau ko ē 'o e ika toutai lolotó 'a ē 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e māhina 'e tolu he ava ko eni e ta'u fakapa'anga te nau, ko 'eku fakamanatu pē 'a'aku Sea ki he 'Eiki Minisitā ke kau mu'a 'i hono tokoni'i 'a e kau toutai ko e kau uku 'oku nau hanga 'o fakatoutai'i 'a e fonua mei Sanuali ki Tīsema. 'Osi mahino pē 'e 'alu e kakai ia ki he ngaahi ika ta'ané ke nau fakatau palú kā 'e faka'ofa 'a e siosio mai e kau ukú pea ko 'eku kole pē 'a'aku ia

Sea ke fakakau mu'a he polokalamá ke tokoni'i pea mo e kau uku 'oku nau hanga 'o fakatoutai'i e fonuá mei Sanuali ki Tisema 'i he polokalama ko eni 'a e Potungāue.

'Eiki Minisitā Toutai: Sea 'ai ka u ki'i tokoni atu pē mahalo 'oku vave pē 'a e taimi he me'a ko eni 'oku mo'oni e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e Fakafofongá fakatokanga'i 'e he Potungāue ko e fanga ki'i toutai ko ē 'a e vaka iiki pē ko e ni'ihi ko ē 'oku nau ma'u ai 'a e sēniti ki honau ngaahi fāmilí taimi ko eni ne fai ai ko ē fakatau ika ko eni 'a e Toutai 'oku 'i ai leva 'ene tu'unga 'oku 'ikai ke lava 'o to e fakatau ka 'i he taimi ni ko u fakamālō ki he Minisitā Pa'anga na'e mau tu'utu'uni ke fakatau 'a e ika e ni'ihi ko eni. Ko Ha'apai na'a mau 'ikai ke mau tui 'e fu'u manakoa pehē 'i he 'ikai ko e uike kuo 'osí uike atú fakatau mai 'a e ika 'a Ha'apai 'a ia na'e feinga'i 'e Ha'apai e fo'i toni 'e, toni 'e taha 'ikai ke lava 'o ma'u mei Ha'apai e fo'i toni 'e taha ka na'e ha'u ē ko e ma'ava 'oku kau ai pea mo e pone kau ai mo e tukuleia. Sea, na'e vave ange hono fakatau he kakai ia 'a e ika ko eni hono fakatau e ika lalahi. Ko e hā hono 'uhinga? Faingofua ange ia 'oku to'o to'o ngofua he kakai pea 'oku mo'oni pe ia ko e ika ia ko ia 'oku ifo kehe pē ia mei he ngaahi ika moana. Ika moana ia 'oku 'i ai pē hono taimi 'o'ona. Ka 'i he faingamālie ko ē 'oku ma'u he kakai ki he ika moaná Sea fakataua 'aupito 'aupito ia ka ko u kole pē Fakafofonga tokanga 'aupito 'aupito fanga ki'i me'a ko ena ...

<009>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ... 'oku mou me'a mai ki ai fai kotoa pē ia he Pule'angá koe'uhí ke lava e fiema'ú pea mo taau ki he kakai 'o e fonuá.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ko u kole mou laumālie lelei pē. Kei toe lahi pē 'anai ke mou me'a mai 'o me'a ka tau liliu 'o Fale Alea. Mālō. (*Na'e liliu 'o Fale Alea.*)

'Eiki Sea: Hou'eiki toloi e Falé ki he uá.

(*Na'e toloi e Falé.*)

<002>

Taimi 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, hoko atu ai pē 'etau ngāue. Tau liliu 'a e Fale Alea 'o Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mālō ho'omou laumālie, hoko atu ai pē 'etau ngāue, faka'osi mai Vava'u 14, 'osi pē pea hoko mai ki he Nōpele fika 1 'o Tongatapu. Me'a mai Fakafofonga.

Dr. Saia Piukala: Mālō Sea, tapu pea mo e Feitu'u na Sea, kae'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia, pehē ki he Hou'eiki 'o e ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou ki'i fakama'ama'a. 'Oku tokanga mai 'a e tauhi fale.

Faka'amu ke ngāue 'aonga 'aki kau toutai taimi faka'atā mai ai toutai'i mokohunu

Dr. Saia Piukala: ...mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato Sea. Sea ko e ki'i faka'osi atu pē ki'i fakahoha'a 'aneuhú Sea, fai foki 'a e feme'a'akí 'i he mokohunu, pea 'oku mahino 'aupito pē tali pea mei he Pule'angá Sea kā 'oku tali lelei 'e he motu'a ni, 'a e fale'i 'oku 'omi 'e he Pule'angá, fakamālō 'i he mahinia 'e 3 pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ia ki he kau toutai mokohunú Sea ke nau ngāue 'aonga 'aki 'a e faingamālie ko ení pea fai fakapotopoto, ke 'oua na'a uesia ha ngaahi me'a 'i he ...

Fokotu'u malava ke 'unu ki Ma'asi pe 'Epeleli ta'u fo'ou kamata toutai'i mokohunu

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni mu'a ki he Fakafofonga. Kātaki Fakafofonga 'o ki'i tokoni nounou pē 'o fekau'aki mo e tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki, 'ikai ko e 'uhinga pē 'a'aku ki ho'o me'a ko ena fekau'aki mo e taimi. He 'oku mahino 'aupito pē foki 'oku nau 'osi fokotu'utu'u 'enautolu pea ko ena ko e me'a mahu'ingá ena na'e me'a mai ai 'a e 'Eiki Minisitā Toutai, ko e me'a mahu'inga ia taimi 'e fakafanau ai 'a e mokohunú hūfanga 'i he fakatapu. Kā 'oku ou tui pē 'oku fokotu'u atu pē ki he ta'u kaha'ú ke 'unu mai leva ia ki kapau ko e māhina 'e 6, 'unu mai ki Mā'asi pē ko 'Epeleli, kae 'oua te ke pehē 'e koe ke tuku mai he 'oku lava pē ia 'o 'ikai ke to e 'ova atu 'i Sepitema, kā 'oku lava pē 'o to e 'unu mai kimu'a 'i he ta'u kaha'u, mālō.

Dr. Saia Piukala: Mālō Sea. Pea ko e ngaahi fakakaukau pē Sea kā ko e aofangatuku 'e faitu'utu'uni pē Pule'anga, ka ko e le'o pē eni 'o e tēpile ko ení Sea.

Fokotu'u ke tokangaekina ngaahi vaka toutai loloto mo e kau uku

Sea ko e to e kole pē 'e taha ki he 'Eiki Minisitā kae'uma'ā 'a e Pule'anga, mahino ko e tokoni ko eni ki he kau toutai Sea 'i he māhina 'e tolu ka hoko, ka ko e kolé pē ia Sea, kapau 'e hokohoko atu pē tāpuni 'a e kau'āfonua, ke nau tokangaekina pē Sea 'a e ngaahi vaka ika toutai loloto, pea mo e kau uku Sea, ke 'oua pē uesia kinautolu 'i he taimi 'e ...

<005>

Taimi: 1405-1410

Dr. Saia Piukala: ... 'osi ai 'a e māhina 'e tolu ko eni kae hokohoko atu Sea.

Kole ki ha founa ke fakaivia kāinga Ofu mo Olo'ua he tafa'aki 'o e ngoue

Faka'osi pē Sea mahino pē tokoni palau 'a e potungāue ki he kakai 'o e fonua pea 'oku 'i ai pē 'a e kole pea mei he motu'a ni Sea ki he 'Eiki Minisitā ko e 'ū tuku'i motu, ko Ofu mo 'Olo'ua 'ikai ke 'i ai ha palau Sea kā ko e kole na'a 'oku 'i ai ha fa'ahinga founa Sea ke fakaivia pē 'a e ngaahi 'ū tukuimotu ke nau lava pē 'o fai 'a e tō 'a e ngoue 'i motu he ka tō mai 'a e COVID Sea ko e feitu'u malu taha eni ia ki he kakai 'o e fonua ke nau nofoma'u pea ke lava pē 'o malu 'a e ma'u'anga me'atokoni 'i he 'otu motu Sea. Ko e me'a pē ia 'oku ou tokanga ki ai e motu'a ni Sea ki he 'Eiki Minisitā ke 'i ai pē ha fakaivia mo ha tokanga makehe kia kinautolu mei he 'ū tuku'i motu ke tokoni'i kinautolu mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea fakamolemole pē ke u tokoni atu pē ki he me'a ko ē 'a e Fakafofonga kole pē ke u fakatapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Sea mālō ho'o laumālie ki he ho'atā fakakoloa ko eni. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika 14 'o Vava'u na'a ku ki'i fakapā ki he Minisitā Pa'anga 'io 'e 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē me'a pehē kā 'oku 'i heni pē 'a e CEO na'a mau 'osi kamata 'emautolu ia hono fakahoko 'a e ki'i polokalama ko eni ki he taha 'o e ngaahi 'otu motu ki 'Atatā kā 'oku mau talitali ki he 'ofisakolo ko e talu pē foki e ha'u 'a e 'ofisakolo ia 'o ki'i fakatangitangi mai hūfanga he fakatapu pea na'a mau fakakaukau leva ki'i founa ke ngāue'aki 'Eiki Sea, kā 'oku mālie 'aupito hono mea'i he Fakafofonga, Fakafofonga ko e me'a 'i ho'o fakakau 'a Ofu, kā 'oku ke mea'i 'oku lava pē palau 'o 'ave ki Ofu, 'oua na'a ke pehē he Feitu'u na 'e ta'e'ave ha palau ki Ofu, kā ko e Feitu'u na na'e tu'o fiha 'emau kole ke 'ai hamau ki'i palau kā 'oku te'eki ai foki ke 'ai he Feitu'u na ia ha ki'i palau. Kaikehe, Sea ko e ki'i founa 'oku hanga 'e he potungāue ko e 'ai e huo, huo epu, huo keli, huo langa kau ai mo e ki'i pālou Sea tokoni ki he ngaahi vahe motu. Kae ki'i 'ahi'ahi'i 'i Vava'u ko Ha'apa ia he ta'u kuo'osi mou mea'i pē Fakafofonga 'ange fu'u pa'anga lau kuli 'o 'ai honau vaka hala Vava'u ko u pehē 'ai pē ke tau ki'i vakai'i ange 'a Vava'u 'oange ki'i me'a ko eni ki Vava'u, 'oange 'a e huo ki he fanga ki'i 'otu motu huo langa, huo epu, pea mo e huo keli. Pea 'oku ou kole pē ki he Fakafofonga ke ne fakaikiiki mai pea 'omai e ki'i fakaikiiki ko ia pea mau kumi leva ha pa'anga he 'oku laumālie lelei pē 'a e Minisitā Pa'anga ke ngaahi founa ko ia, fakafiefia 'aupito 'aupito ke te ha'u ki he fa'ahinga Pule'anga pehe ni ko e tuai pē ke 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai e kakai 'o e fonua nau hanga ki ai tokanga ki ai, fai e me'a ko ia, neongo 'oku 'ulu'akaua 'a e tanu hala 'oku fai he Pule'anga ko eni.

'Eiki Sea 'anenai 'oku ou ma'u 'a e telefoni pea mo e talanoa ha ni'ihi pea mei Tatakamotonga 'oku nau kole mai ke tanu mu'a e hala ki 'uta. Neongo 'oku 'i ai e taumu'a pehē 'a e Pule'anga kā 'oku hangē ko ē 'oku 'ikai ke fu'u loto lelei e ni'ihi 'i he Fale ni ki he ngāue lelei ko eni. 'Oku faingofua ki he tangata ngoue 'Eiki Sea ke ne kumi ha ki'i me'alele 'a ia ko e ki'i me'alele ko ia 'oku ma'u pē he sēniti fe'unga. Ko e kumi ko ē ngaahi fu'u me'alele ko ē 'oku o ki 'uta 'oku ki'i mamafa 'Eiki Sea. Pea 'oku nau ngāue'aki pē ki he o 'o tau 'i hala pea nau luelue ki he feitu'u ko ē 'oku nau ngoue ai, kā 'oku nau faka'amu ange kapau na'e lava he Pule'anga 'o tanu fakalelei ke nau lava 'o fononga ki ai.

Veivosa Taka: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea hala ke 'i ai ha fo'i me'a ia hala he'eku lea, tonu kotoa

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga fakatonutonu

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na

Sea Kōmiti Kakato: Tokanga pē ho fakatonutonu na'a ke tau he mokohunu ka ke to e 'alu atu ki Ha'apai mālō.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu pē pē 'oku tonu 'eku fanongo. Kuo me'a mai e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e ni'ihi 'i

Fale ni 'oku 'ikai ke loto ke tanu e hala. Ko 'eku fakatonutonu 'oku loto kotoa ke tanu hotau hala mālō Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta'i Fakafofonga

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea fakafeta'i, fakafeta'i kapau kuo 'i ai ha kakai pehē he Fale ni kuo nau laumālie lelei ke fai e ngāue lelei he Pule'anga. Pea ko u poupou atu ...

'Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu kātaki pē fakatonutonu e me'a ko ē 'a e Fakafofonga

Sea Kōmiti Kakato: Fe'unga pē ia 'Eiki Palēmia kuo 'osi e taimi ia 'a e 'Eiki Minisitā me'a mai koe...

<007>

Taimi: 1410-1415

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale 'eiki ni. Ko 'eku fakatonutonu ko ia 'a e Fika 13, 'oku 'i ai 'a e tohi tangi ia 'oku 'omai ke tuku 'a e tanu halá, pea 'oku fakamo'oni mai ai 'a e Fakafofonga ia Fika 1 mo e Fika 5, 'a ia 'oku 'ikai ke na loto kinua ke tanu halá, ko 'eku fakatonutonu ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Palēmia.

Siaosi Pōhiva : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu. Ko e tohi tangi ko iá ko e tuku 'a e tanu hala fakavalevalé.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tohi tangi 'e toki fai 'a e ngāue lahi 'aupito ki ai pea toki hū mai ki he Falé ni. 'Oku kei fai 'a e ngāue lahi ia ki ai 'Eiki Palēmia, mo hono ngaahi tu'unga faka-technikale tu'utu'uni 'etau tohi ngāue mo e ngāue 'a e Fale Aleá.

'Eiki Palēmia : Ko ia, ko e fo'i lea ko ia fakavalevalé, fakavalevale 'a e tanu 'o e me'a 'oku loto mai 'a e kakai ke fai? Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole atu 'Eiki Palēmia. Me'a mai 'Eiki Minisitā kae me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o Tongatapu he na'e tuputāmaki ho'o tukuhifo hono vahé si'isi'i 'enau ngoué, ho'o lipooti fakafiká.

'Eiki Minisitā Ngoue : 'Ikai Sea, houa 'e 100 na'e 'ave ki hono kāingá. 'Oku kei si'i pē ia nau to e kole mai 'enautolu 'a e houa 'e 50. Ka 'oku ou ki'i talitali ko eni 'Eiki Nōpele, ko 'ene lava pē eni, 'oatu he 200 ke ke fiemālie.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ivakanō : Tapu mo e Feitu'ú na Sea. Fakatapu mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō. Sea, ko e tokoni pē ki taumu'a, ka 'oku ou fakamālō pē ki he Minisitā 'i he vouti ko eni he ko e taha foki

eni 'a e ngaahi vouti mahu'inga ki he fonuá. He ko e ta'u kotoa, 'oku 'ohake ai 'e he kau ngoué mo e kau toutai 'a e palopalemá, ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga fe'unga ke ne hanga 'o fua 'aki 'a e fiema'ú. Pea ka fai ha tokoni 'a e Pule'angá, ko e ki'i tokosi'i pē 'oku nau lave aí, pea to e 'ohake pē 'a e ngaahi palopalema tatau heni ko e lāunga 'o hangē 'oku filifilí. Ka koe'uhi ko e lahi pē ia 'a e ki'i sēniti 'oku ma'u ke fai'aki 'a e ngāue. Ka na'e 'i ai foki 'a e *projects* pea ko e fakakaukau 'i he kuohilí, na'e 'i ai 'a e kau 'inivesitoa ke nau hanga 'o fakatau 'a e paseti 'e 40, 'a e Pangikē Fakalalakaká. Kaikehe na'e hoko 'i he 'aho ko iá, pea na'e 'ikai ke loto ki ai 'a e Kapinetí, pea na'e ta'ofi. Ka na'e mei lava ke fakahū mai 'a e 15 miliona ke nō mei ai 'a e kau ngoué mo e toutai, 'i he paseti 'e taha, 'a ia ki Sune, Siulai. Pea to e a'u ki Tīsema 'e to e fakahū mai mo e 100 miliona. Kaikehe, ka ko e founga pē ia, na'e fai ai 'a e fakakaukau 'e malava. Kae 'osi 'a e ta'u 'e 10 pea fakafoki pē 'a e paseti 'e 40 'a e Pangikē Fakalalakakā....Kaikehe na'e 'i ai pē 'a e fa'ahinga na'e 'i ai pē fa'ahinga na'e fakakaukau kehe, ka kuo 'osi ia.

Fokotu'u ke fakakaukau Pule'anga hano fokotu'u Vāhenga Mālōlō Fakafonua ma'a e sekitoa taautaha

Ka ko 'eku fokotu'u pē 'a'aku ia, 'Eiki Minisitā, ke kātaki fakamolemole 'oku 'ikai ke fai ha fakafiepoto, ka ko 'eku vakai hifo pē ki he peesi 9, tēpile 3, 'oku ... 'a ia ko e polokalama 22. 'Oku 'asi ai 'a e tokoni ki he fakalalakaka ngaahi sekitoa taautaha (*private sector development*) 'oku hala ia mo ha tokoni, pea 'oku 'ikai pē ke 'asi he me'á. Ka ko e kolé pē, ko e 'uhingá he 'oku kau foki 'a e ngoue mo e toutai he *private sectors*. 'O hangē ko e mahu'inga 'o e sekitoa ko ení, hangē ko ia na'e 'ohake 'e Fakafofonga Vava'u 14. Pea 'oku tonu pē ke fai ha tokanga lahi 'aupito ki he ongo sekitoa ko ení, kau ai pē mo e takimamatá, he koe'uhí ko nautolu 'oku lahi 'enau fua, 'e tokoni mai ko ia ki he Pule'angá. Ka ko 'eku fakakaukau pē 'Eiki Minisitā ke mo fakakaukau'i ange mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá, pē 'oku ai ha founga ...

<008>

Taimi: 1415-1420

Lord Tu'ivakanō: ... ke *form* he 'oku makatu'unga mei he *National Retirement Fund* na'e fakatahataha'i mai 'a e 'ū pisinisi iiki lalahi kau ai mo e ngaahi siasí. Pea na'e 'ilo 'i he fo'i savea ko eni 'i he 'osi ko ē me'a na'e lahi mo e ngaahi pisinisi ia na'e 'ikai ke lesisita ia 'o toki ma'u ai ka ko e 'uhinga ko e fo'i sekitoa ko eni 'e tolu mahu'inga ko eni pē 'e lava ke *form up* ha fa'ahinga *retirement* ma'a e sekitoa ko eni ke 'uhī he ko u tui 'e makatu'unga mei heni hano hakeaki'i 'a e *development* pē ko e langa fakalalakaka 'ū sekitoa ko eni he 'oku 'i ai 'a e 'uhinga mo e 'amanaki lelei kia kinautolu 'osi mai 'a tōkanga. Ko e fāngota ko 'enau toutai ke nau mālōlō mai ki honau 'apí he 'osi 'a e 'ahó 'oku 'i ai e ki'i me'a ke hangē pē ko e kau ngāue faka-Pule'anga ko 'enau *retirement fund* mo kinautolu ko eni he *National*. Na'e taimi nounou hono fai e *National* ka ko e lau miliona e pa'anga kuo tānaki. Pea ko u faka'amu pē he 'e lava leva ke 'osi atu ha ngaahi ta'u ko ē 'e to e hoko mai mo nautolu 'e to e hoko mai ke 'oua te tau to e fanongo he lau ai pē palopalema 'o e ngaahi sekitoa ko eni koe'uhī ko e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga. Ka ko e kole atu pē na'a lava ke fai hono fakakaukau'i fakalelei 'e he Potungāue pea mo e Minisitā Pa'anga pē 'oku *workable* 'a e fa'ahinga fokotu'utu'u pehe ni foki ko u tui pē 'oku te'eki ke 'i ai ha me'a pehe ni he Pasifiki pea 'ikai ke u 'ilo ki ngaahi fonua kehe ka 'oku lava ke fai ha fa'ahinga me'a ko eni pea ke fai vakai ki ai 'e Minisitā he koe'uhī he 'oku tau fie tokoni lahi 'aupito ki hotau kakai ke 'uhī ko e sekitoa mahu'inga taha eni 'oku 'i he Feitu'u na 'a e Potungāue ko ia ka 'oku 'ikai ke

ngata ai pea mo e takimamata he Potungāue Lalahí koe'uhī na'a lava ke fai ha fa'ahinga tokoni pehē kia kinautolu pea ko u tui 'e to e fie ngāue ai 'a e kakai, hotau kakai mo e sekitoa ko eni. Ko ia pē mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'ai pē mu'a ke u ki'i tokoni pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai Minisitā Polisi.

Poupoua fakakaukau ke fokotu'u Kautaha Vāhenga Mālōlō ma'a e sekitoa taautaha ke faka'ai'ai hono ngoue'i kelekele

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he Hou'eiki Mēmpia e kōmiti kae 'uhī kae fai atu ha fakahoha'a pea 'uhī pea mei he Vāhenga 11 'o fekau'aki pea mo e ngoue. Sea, ko e me'a ko eni ko ē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki ko ē 'aneuhu 'o fekau'aki pea mo e Potungāue Ngoue pea nau fanongo ki he anga ko ē fekau'aki 'o pehē lahi ko e kelekele ta'engoue'i. Pea fanongo ki he me'a ko ē 'Eiki Minisitā 'o fakatatau ki he ngaahi ngoue mo hono lahi 'i he ngaahi feitu'u. 'E Sea ko e vāhenga ko ē ko ē 'a eni ko ē ko ē 'o e Minisitā Fonua tō lotu kotoa pē kātoa kātoa 'a e ki'i 'ēlia ia ko eni ko ē 'oku tufa 'i lotu 'i he vāhenga ko ia. Ko 'eku fakafuofua atu hangē ko eni kapau 'oku 'ikai ke ofiofi e ngoue ia ki he 'eka 'e 3000 ki he 4000. Ko e tofi'a ia ko ē 'oku ofi ia mahalo he 6000 hono kelekelé ka ko e 'uhinga 'eku me'a ki ai 'eku fakahoha'a ki ai 'Eiki Sea ki he fakafuofua ki he lahi ko ē 'o Tonga ni pea mo e kelekele ko ē ko ē 'oku ta'engoue'i. Ka ko e me'a ko eni ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'o hangē ko e me'a ko eni na'e fokotu'u mai ko ē ko ē 'e he 'Eiki Nōpele ko eni Fika 1 'o Tongatapu ni. 'Oku te'eki ai foki ke 'i ai ha polokalama pehē ia ha *retirement fund* 'a e kau faama mo e kau toutai ka 'oku makatu'unga e me'a ko eni 'Eiki Palēmia ko e Vahefonua 'Eua ko 'enau me'a pē 'a nautolu 'oku fai ko e ngoue. 'Oku 'i ai pē ki'i kau ngāue 'i he ngaahi sekitoa taautaha ka ko e lahi taha 'a tōkanga. Pea ko e Vahe 10, Vāhenga Tongatapu 10 ko e lahi taha ko tōkanga pea ko e fakalukufua ko ē fonua ia 'Eiki Sea ko e pēseti ia 'e 80 'o e kakai ko ē fonua ni 'oku ma'u mo'ui ia pea mei 'uta mo tahi.

<009>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Polisi: ... ka 'oku nofo ma'u pē foki e anga e fakakaukau ko e kau ngoué ko nautolu 'oku nau foaki lahi taha ko ē ki he 'ikonōmika e fonuá. Pea 'oku hanga ai he taimi lahi 'oku hangē 'oku fua'a honau lotó 'i ai e *retirement fund* ia 'oku hanga he Pule'angá 'o tokoni'i tau fakatātā pē 'o hangē ko eni ko e Fale Aleá. 'Oku 'oatu 'e he Mēmipá ia 'ene peseti 'e 10 'omai he Pule'angá ia e peseti 'e 20. Pea ko e fakakaukau 'Eiki Sea ko u tui na'e fai pē talanoa ki ai mo e 'Eiki Minisitā pē 'e lava ke fokotu'u 'a e *scheme* ko eni. Kapau 'e pehé ni 'Eiki Sea kapau 'e 'omai he tangata ngoué ha'ane kato manioke 'ana 'e 10 kae 'oatu 'e he Pule'angá ia ha pa'anga 'e 30 ke hangē ko e fa'ahinga monū'ia ko eni ko ē 'a ē 'oku 'inasi ai 'a e kau ngāue fakapule'angá. 'Oatu 'e ia fo'i manioke 'a eni pē 'oku fai ko ē he 'Eiki Minisitā he taimí ní. Fakatau mai 'e ia e kato 'e 10 pea hanga leva ko e *retirement fund* ia ko ē 'a e tangata ngoue pē ko e tuinga ika 'a e motu'a toutaí.

He ko e anga ko ē fakakaukau ko ē ki ai kapau ‘e pehē ‘ikai ke to e uki e ngoué ia kuo ‘osi ‘a Tongá ni ia hono ngoue’i. He ‘e tō he ‘e he motu’a ia ‘ene fu’u manioke ko ‘ene *retirement fund* ki he’ene toenga ko ē ‘ene mo’uí he taimi ko ē ‘e mālōlō ai. Hangē ko e motu’a ko ē ne ‘alu ‘o toutaí. ‘Omai ‘e ia ha’ane tuinga ika, ‘oku lolotonga fai pē foki ia he potungāué. Fakatau mai ko iá ‘ave ai e ‘inasi ko ē ‘o e tangata toutaí pea mo e tangata ngoué ki he Pule’angá kae fai ‘o fakatatau ko eni ko ē ‘oku fai ko ē ‘e he Pule’angá ki he kau ngāue fakapule’angá. Ka ko e anga ia ‘a e fakakaukau ‘e ‘Eiki Sea he koe’uhí ko e anga ko ē ‘etau sio ko ē ki he ta’engoue’i ko ē tau pehē ‘etautolu ia ko e peseti ia ‘ova he peseti ‘e 50 e kelekele ‘o e fonuá ni ‘oku ‘ikai ngoue’i ia. Kapau ‘e ‘i ai ha fa’ahinga faka’ai’ai pehé ni ‘a e Pule’angá ko u tui ‘e ngoue’i e ‘api tuku hau kotoa pē ia koe’uhí ko honau sio ia ki honau kaha’ú. Ke ‘uhí ke hangē ia hanau fatongia ‘aki fatongia ‘o e Pule’angá fatongia mai ē ‘o nautolú. Ko e me’a ‘oku nau ma’ú ko e fo’i me’atokoni ko e me’a ‘oku ma’u he Pule’angá ko e pa’anga. Ka ko e anga pē fokotu’u fakakaukau ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Koe’uhí na’a lava ke to e tupulaki ai e ngoué pea mo e toutaí he ko e me’a ia ‘oku ma’u’anga mo’ui mei ai ‘a e kakai ko ē ‘oku ki’i masivesiva angé.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Mālō ‘Eiki Minisitā.

Veivosa Taka: Sea. Ko e kole pē ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘e lava pē ha ki’i tokoni.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai ko u mei lava au pea ke toki hoko atu koe.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia. Ka ko e anga pē ia ‘o e fakakaukau na’a malava ke hanga he Pule’angá ‘o fai ha fo’i *partnership* pea mo e kau ngoué mo e kau toutaí pea tupulaki ai ‘a e ngoué he fonuá ni. Hangē ko e me’a ko ena ‘oku tokanga ki ai ‘a e Pule’angá hangē ko e tu’u ko eni ‘a e KOVITI-19 ‘ikai ke hongē e fonuá ha taimi he koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘ene ki’i taunga ‘oku tuku ke ‘uhí ko hono pāletu’a. Ka ko e anga ia e fakakaukau ‘e Sea pea ko e tuku atu pē ki he ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene potungāué. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō e fakatokanga ‘Eiki Minisitā. Ko u pehē ‘e Ha’apai 13 talu e si’i tali ‘a Tongatapu Fika 8 mei ‘aneuhu.

Veivosa Taka: Sai pē Sea ko e ki’i me’a si’isi’i pē ia pea u toki fokoutua au ki lalo.

Sea Kōmiti Kakato: Ok me’a mai. ‘Oku ‘ikai ke mou lava ‘o anga faka’apa’apa ki he kau tangata’eikí ‘enau talu ‘enau tali ‘aneuhu. Me’a mai Ha’apai 13. ‘Osi pē ko ia, Tongatapu 8 tafa’aki leva ko ē ke mou feme’a’aki kuo ‘osi e tafa’aki mata’u. Me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘eikí kae ‘atā ki he motu’á ni ke fai atu ha fakalavelave ‘Eiki Sea fekau’aki pea mo e ngoué. ‘Eiki Sea ko u ‘uluaki

fakamālō au ki he ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai. Ko e tokotaha fo’ou eni ki he fatongia mamafa ko eni. Sea ka ‘oku ne lava pē ‘e ia ‘o kalofi e fisi’inaua pea tapu pea mo e ‘Eiki Minisitā pea ne to e ‘ilo mo e ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Veivosa Taka: ... fisi’inaua, ‘a e kona ‘oku ‘omi mei he ngaahi tafa’aki kotoa pē, kātaki pē kisu atu ki taulanga. Sea, ko e kongā ‘oku ou lave au ki ai Sea fekau’aki pea mo e peesi 1e palani ko eni ko ē ‘a e Potungāue Ngoue. Sea, ko e takafi, ko e Ngoue, Me’atokoni mo e Vao ‘Akau. Palani Ngāue mo e Patiseti Fakapa’anga 20/21-20/23. Sea, ke me’a pe ‘oku ‘i ai ho’o tohi pēhē Sea. Ko e fo’i ngoue ‘uluaki kuo ‘omi he ‘Eiki Minisitā ko e fu’u fo’i meleni.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai pē koe Fakafofonga kuo ‘osi maau pē ‘eku lisi ‘a’aku.

Veivosa Taka: Pea kuo u tui Sea, ‘o hifo ai ki lalo, ‘unu hake ai, Fika 3 ko e mokohunu tukukehe a’u fanga ki’i moa ia. Sea, ‘oku fiefia loto pē ‘a e motu’a ni he ‘oku ou lave’i ‘e lave ai ‘a Ha’apai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ‘oku ‘i ai e lea ‘o Ha’apai, ‘oua te ke fakamaau’i tohi ‘o e takafi, ki’i tahataha atu ki loto ki he moana ki he me’a ‘oku ‘i loto.

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Ki’i fakatonutonu atu pē ho me’a ko ē ‘oku ke me’a ki ai. ‘Oku ‘ikai ko ha mokohunu, ko e lose ena ia ‘oku tu’u he, ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kaunga ‘a e toutai ia ki he ki’i me’a ko ena, ‘oku na kehekehe pē ‘ena palani.

Veivosa Taka: Sea, kuo u fakamālō ki he Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: ‘Ai ke me’a mai na’a ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga Ha’apai 13, ‘oku hangē pē ko ha mokohunu ho’o manatu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea. Fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Sea. ‘Oku hangē pē ia ko ha taha kuo tuku loto’i ha me’a pea kapau ko hoto ‘ofa’anga. Ka ke te lea pē kita kia Sione, Mele ko e hingoa, ‘oku ‘ikai ke to e lave’i ‘e kita ia ‘a e me’a ko ē ‘oku fiema’u ko ē ke te, he kuo ‘osi tuku ia hoku ‘atamai (tapu mo e feitu’u na Sea) mo hoku loto. Pea kuo u lelea mokohunu pē au he me’a kotoa. Sea, ka u foki mai ki he peesi 1; Ko e kakano e tohi Sea, ‘oku ou fiefia loto pē. Ko e kongā ko ē 1.4 *TSDf*.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Fakalotofonua, te ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia Sea.

Veivosa Taka: Sea, kapau ‘e tokoni ia, pea toki tokoni mai pē kae fakahoko atu e ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, ko e tokoni ko eni ‘e fe’unga tō tonu ia pea mo e fo’i fakamalanga ko eni Sea.

Veivosa Taka: Sea, ko u ki'i kole atu ke ki'i tuku pē ka u kapau ko e tokoni mai 'a e Minisitā Toutai te u ...

Sea Kōmiti Kakato: Sai, kātaki Minisitā 'oku 'ikai ke fiema'u 'e he Fakafofonga. Tamate'i ho'o maama.

Tapou Ha'apai 13 ke tokangaekina makehe Pule'anga ngaahi fiema'u vivili 'a e 'otu motu

Veivosa Taka: Sea, pea ko e kongā ko ia ko e fokotu'utu'u fakafeitu'u, peesi 10 ia. Ko e 1.4.1, 'oku 'i ai mo e kongā ai 'i he peesi 10, Ngaahi Ola Fakafonua 'o e *TSDf* 'oku pou pou'i fakahangatonu 'e he Potungāue 'a e ola. Ko 'eku foki hifo Sea ki he kongā 'oku ou lave ki ai 1.4.2, Ngaahi Taumu'a Fakalakalaka Tu'uloa *TSDf* peesi 11 ia. Ke mou toki me'a atu ki homou ngaahi 'api Hou'eiki 'o toki me'a ki ai kae tuku ke u feinga ke u lava pē he miniti 'e 5 ko eni. Ko e 1.4.3, ko e ngaahi taumu'a vivili 'a e Potungāue ko e *GPA* Palani 'a e sekitoa ngoue 'a Tonga fakavāhenga lalahi 'oku lave ai 'a Ha'apai, he 'oku vāhenga 'e 5 'a Tonga ni, pea 'oku lave ai 'a Ha'apai.

Sea, ko e me'a ia te u, fakalakalaka'i 'a e *community*. Sea te u foki leva au ki he'eku taumu'a, te u malanga atu 'i he Polokalama 2, *sub-programme* 6, peesi 283, Fika 12. Sea, ko e kongā ko ia fekau'aki mo e fefolau'aki fakalotofonua, *domestic travel*, 6 mano. Sea, kuo mea'i pē 'e he feitu'u na 'a e tu'u fakasiokalafi 'o Ha'apai. 'A e tu'u ko ē 'a Lulunga, Mu'omu'a, Vahe Kauvai Ha'ano pea mo Vahe Foa. 'Eiki Sea ko 'eku fiefia ko 'eku lave'i 'i he ngaahi fokotu'utu'u 'a e 'Eiki Minisitā pea mo 'ene Potungāue. 'Oku ne 'omai 'a e ngaahi fiema'u vivili. Sea, ko e fiema'u vivili 'oku kehekehe 'a e *constituency* ko eni 'e 17 'i he'enua ngaahi fiema'u vivili. 'Eiki Sea, ko e kongā ia 'oku ou 'omi ke tau sio ki ai. Ko e 6 mano ko eni ko e fakamole eni 'e fakahoko mei Tonga 'Eiki 'o a'u ki he motu mama'o...

<003>

Taimi 1430-1435

Veivosa Taka: ... Kā ko e lave'i ko ē 'e he motu'a ni 'i Tonga ni, fakatātā pē ko e me'a atu pē 'o me'a 'i he me'alele 'o me'a ki he feitu'u 'oku fie 'a'ahi ki ai. Ko Ha'apai, 'i Pangai ko e kolomu'á ia, kā 'oku fie me'a 'a e kau ngāue ki Kauvai kuo pau ke nau me'a 'i he vaka, kuo pau ke nau me'a ki Lofanga, me'a atu ki Fonoi, ko Tofua, ko Fotuha'a, 'Eiki Sea ko e lave'i 'e he motu'a ni ko e 'uhinga ia ko 'eku lave ki ai 'Eiki Sea 'i he ngaahi faingata'a pea mo 'eku pehē pē 'a'aku ia 'oku mea'i 'e he 'Eiki Minisitā 'a e ngaahi fiema'u vivili. Mahalo ko e fo'i 'a'ahi pē 'e taha, te u fakatātā ki he mo'ui, ko e na'e 'i ai 'a e palani ia ke nau folau ki Mu'omu'a, 'a e timi ta'aki nifo, 'ikai ke lava ha folau ia ki Fonoi mo Mango, kovi 'a e tahi. 'E to e ki'i 'i ai 'a e ki'i tatali atu kā ko 'ene pehē atu pē 'Otu Anga'ofa ia te nau folau nautolu ia ki Ha'afeva. Ko e fa'ahinga natula ia 'o Ha'apai 'Eiki Sea, kapau 'oku 'i ai ha faingata'a'ia ai ko vaihi ē pē 'e to e fai ha to e foki atu. Ko e 'uhinga ia 'oku ou fakahoha'a atu ai 'i he kongā ko eni 'Eiki Sea ke fakatokanga'i makehe ange 'a e ngaahi 'otu motu 'o tahi.

Ko e kongā hono hokó 'Eiki Sea 'oku lave'i 'e he motu'a ni 'a e palani 'oku fakahoko 'e he Potungāue ko eni 'i he peesi 40 ki he palani pē, peesi 40 'Eiki Sea, ke mou me'a ki he peesi 40.

Ko e palani ki hono monomono 'o e ngaahi 'ofisi. 'A ia ko e ngaahi 'ofisi eni 'o e Potungāue Ngoue. Sea ke mea'i 'e he Feitu'u na ko Ha'apai, 'ofisi ko ē 'o Ha'apai, hala 'ofisi ia. Ko e ki'i fale ko eni 'oku nau fokoutua ai 'a e ki'i kau ngāue 'a e 'Eiki Minisitā ko e ki'i fale 'ofisi ia 'o e ngaahi 'a e kau finemātu'a ki he tuitui mo 'enau ngaahi ngāue 'i he Potungāue. 'A ia ko 'eku lave ko ē 'Eiki Sea ki he kongā ko eni, 'e lava ai ke fakahoko ai 'a e ngāue. 'Oku 'i ai 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga na'a ne pehē ko e pa'anga ko eni 'e 7 kilu ki he *show*, 'e to e foaki pē ki he 'Eiki Minisitā ke fakahoko'aki 'ene ngaahi fiema'u.

'Eiki Sea makatu'unga ai 'a e kolé ki he 'Eiki Minisitā. Ko e ki'i 'ofisi ko ē 'o Ha'apai, pē 'oku mea'i, mea'i pē 'e he *CEO*, ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea 'a e fakamalanga 'oku 'oatu ki he Feitu'u na. 'Oku ou faka'amu pē ke u lotolahi 'Eiki Sea. Ko vahe Foa, 'oku 'i ai 'a e 'ofisi ai, kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha fale ai, ko vahe Kauvai, 'oku 'i ai 'a e kekeke ai, kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha fale ai. Ko Lulunga 'oku 'i ai 'a e kekeke ai, ko Mu'omu'a 'oku 'i ai 'a e 'ofisi ai, kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ai.

Na'e me'a 'a e 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea 'aneafi fekau'aki pea mo ene tu'utu'uni 'i he 'uluaki hoko pē he fatongia 'a e fa'ēē na'e lele mai ko e 'uhingā ko e fiema'u ngāue 'ene ki'i foha. Ko e taha eni 'a e founga 'Eiki Sea 'oku kole ai ki he 'Eiki Minisitā, kā lava 'o fokotu'u 'a e ngaahi 'ofisi ko eni pea 'ave ha 'ofisa ki ai, pea fakangāue'i 'a e kakai ko ia 'o e ngaahi vāhenga 'e to'o atu ai 'a e fa'ahinga me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fakalotofonua, he'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e li'ekina, 'i he'ene me'a 'anepō 'i he'ene vouti.

'Eiki Sea ko e kongā ia 'oku 'oatu 'e he motu'a ni fekau'aki pea mo e ngaahi mo e fokotu'utu'u lelei 'a e vouti 'a e tokotaha ko eni, Minisitā ko eni, pea mo ene ngāue, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e li'ekina, pea ko e kongā 'Eiki Sea, 'oku 'oatu mea'i pē 'i he Fale 'Eiki ni, 'Eiki Palēmia mo e kau Hou'eiki Minisitā Ako 'oku 'i ai 'enau lea 'oku nau ngāue'aki ko e *first priority*. Kā ko e lea ko ē 'oku *voca* ko ē 'oku ngāue'aki ko ē 'e Ha'apai ko e *needy*, 'o kehe ia mei he *want*. 'E fiema'u pē ia 'e ha fonua, 'a e 'ofisi kā 'oku 'ikai ko ha *need* ia.

Pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea, 'oku 'oatu ai 'a e kole pea mo e fakatangi ki he Feitu'u na ke lava mu'a 'o ma'u 'a e ngaahi tu'unga ko e 'uhingā ki he...

<005>

Taimi: 1435-1440

Veivosa Taka: ... 'A e 'otu motu, fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'Eiki Sea koe'uhī ko e ngaahi houa palau kuo 'omi ki Ha'apai 13 mo 12 pea 'oku ou tui 'oku lavemonū ai 'a e kāinga, kā ko e me'a ia Sea 'oku 'uhinga ki ai ko 'ene ngāue fo'ou kā 'oku ne lākai e ngaahi me'a vave 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā, 'aneafi he uike ni pē ko e uike kuo 'osi 'ikai ke u lave'i, 'i he uike kuo 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e ki'i milemila ko u lele atu 'Eiki Sea fiefia hoku ki'i fāfāmi ko u tā ki hoku hoa talaange ki ai ki'i milemila eni na'e 'omai hoku tokoua. 'Eiki Sea ko e me'a ia 'oku ui ko e Minisitā, he kapau na'e me'a mai e Minisitā Ako 'e.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ka u ki'i tokoni atu Sea

Veivosa Taka: Sea na'e 'ikai ke u tali e tokoni

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai Minisitā

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Fale 'Eiki ni

Sea Kōmiti Kakato: Kae faka'osi mai 'a e malanga 'a e Fika 13.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'oku ou ongo'i lahi 'a e si'i kei tu'u e nima 'a e tangata'eiki Fakafofonga Fika 8 hono fo'i tuhu hangē ha taipe ko 'eku ki'i lea nounou pē, miniti pē 'e taha pea...Sea ko e fakamatala ko eni 'oku fai 'e Ha'apai 13 mālō 'aupito hangē kiate au 'oku ne fu'u hanga 'e ia 'o hiki'i e Minisitā Toutai 'i he taimi ko eni 'oku 'ikai ke totonu ke tau 'omi pehē 'a e fakakaukau Sea na'a fu'u tō kitu'a ...

Veivosa Taka: Sea fe'unga 'a e tokoni ka u hoko atu au kae toki 'oange ha'ane faingamālie

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea 'oku te'eki ke fai e tokoni ia

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ta ki'i fakaongoongo ange pē 'i ai ha me'a 'e tō mai mei he 'Eiki Minisitā pea ka 'ikai ko 'ene mālōlō 'osi 'ikai ke to e me'a ia he lolotonga ho'o me'a.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ia, ko ia Sea. Sea na'a ku lele atu 'anenai

Sea Kōmiti Kakato: 'Ai ho'o tokoni ko e hā ho'o tokoni ki he 'ofisi ko eni 'i Ha'apai

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko 'eku tokoni Sea tuku ai pē ke pehē pē Sea kae feinga'i 'etau mokohunu koe'uhī ke lava hono fakakakato 'oku 'i ai pē ki'i pa'anga ia 'a Ha'apai pea mahalo na'a 'aonga e ki'i pa'anga polisi kolo 'o 'aonga atu ki ai.

Veivosa Taka: Sea 'oku ou kole atu Sea ke u ki'i faka'osi atu au 'eku ki'i miniti 'e taha ko eni ka u

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā faka'osi mai leva Fakafofonga 'oku ou māfana mo au ho'o me'a

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni kae 'atā mu'a Sea ke fakahoko atu e ki'i me'a ko eni kuo hangē Sea kuo mole atu e me'a lahi ia pea mo e lāumalie 'a e me'a na'a ku faka'amu ke fakahoko atu ki he Feitu'u na pea mo e Fale 'Eiki ni he ko e te u a'u pē ki ai 'Eiki Sea te u fakamālō ki he Minisitā ko ia 'o e Fakalotofonua 'ene 'ofa mai 'o ma kau mo 12 he polisi, kā 'oku ou tui neongo 'oku te'eki ai ke ma'u kā 'oku ma 'osi tu'amelie.

Sea ko e me'a 'oku ou lave ki ai Sea 'oku 'i ai e ki'i veesi ia heni 'a e 'Eiki Minisitā ko e ki'i veesi 'oku ou ifo'ia ai 'Eiki Sea ke 'oatu ke faka'osi'aki 'eku malanga 'Eiki Sea. Ko e ki'i veesi 'oku pehē kātaki mu'a ta'ahine 'o 'omai ange ke u sio ki heni ki he ki'i veesi ko eni mei he toutai 24 ke u lau e ki'i kongā ko ia Sea pea ko e fo'i kongā na'e pehe ni, fononga atu 'a Sīsū he matātahi 'oku fai 'a e toutai 'a Pita. Pea ko e lea atu ko ē 'a Sīsū kia Pita, Pita 'oku 'i ai ha ola pea ko e tali ko ē ko ē 'a Pita, po'uli e 'aho ni 'emau ngangau 'aho eni mo e pō mo 'emau ngangau ko 'eku tui

mahalo ko e fo'i voka eni na'a ne ngāue'aki, kā 'i ho'o fekau te u 'a'au e kupenga he mata'u 'o e vaka. Sea ko u tui ko e fakamālō ia ki he 'Eiki Palēmia pea mo e ngaahi ngāue kuo ne fakahoko kae pehē ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ke u 'ilo mahalo ko e fo'i veesi eni ia na'e 'oange he *CEO* kā 'oku ne hanga 'o fakalotolahi'i

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga 'oku 'ikai ko e taha atu ko e tuku atu ki he moana pea ko e to e ki'i 'unu'unu atu ki he moana

Veivosa Taka: Ko ia. Sea 'oku ou fakamālō he me'a 'oku ke 'omai ko e 'uhinga ko ē 'a e lea ko ē 'a Pita. 'Eiki na'a ku 'osi fai ia 'anenai, 'osi kātoa 'a e 'ū me'a ko eni 'oku ke me'a mai'aki, kā 'i ho'o fekau te u 'a'au e kupenga. Sea 'oku 'i ai 'a e fakatu'amelie ki he 'Eiki Minisitā ko e to'ofohē 'oku ne fakahoko pea ne kamata'aki e veesi ko eni 'oku 'ikai ke fakaongoongo ia ki hano poto kā 'oku fakaongoongo ia ki he 'Eiki pea fepaki ia 'oku pa'ipi ia pea mo e taumu'a ko ē 'oku 'omi ko ē he Minisitā Pa'anga. Ko Sihova ko hoku falala'anga pē ko hoku unga'anga ia pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e kongā

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea lava ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga ko e tokoni pē ki he Feitu'u na tuku ā he ko e mokohunu kuo 'osi 'io 'e 'ai. Na'a ke me'a ki he Folofola ki he takuanoa houhau e 'Eiki he fa'a takuanoa ...ho'o fu'u līlī 'a e Feitu'u na ki he'etau me'a ni 'oku ou fokotu'u atu Sea 'ai mu'a ke tali ē ka tau hoko atu 'etau ngāue.

Veivosa Taka: Sea mālō te u faka'osi ā 'e au ka u fokoutua au ki lalo. 'Eiki Sea ko 'eku faka'osi ai pē au ka u lave au ki he toutai...

<007>

Taimi: 1440-1445

Veivosa Taka : .. ko e kongā ko eni 'Eiki Sea ki he toutai, fakamālō 'ikai ke u to e fie malanga 'ikai ke u to e fie lea, ko u anuanu, 'ikai ke u to e a'a, ka kuo u kakau. Pea ko e fakamālō ia ki he Feitu'ú na 'Eiki Palēmia pea mo ho'o Kapineti, kae 'uma'ā 'a e kau ngāue 'a e 'Eiki Minisitā, ko e tali lotu 'a langi, kae 'omi 'a e ngaahi me'a ne mau faka'amuá. Pea hangē ko e lea 'a e potó 'Eiki Sea, kuo pōngia 'a e lotó ia he 'amanaki tuai 'ene hokó, ka 'i he'ene hoko mai, tatau ia mo e 'akau 'o e mo'uí. Sea, ko u tui ko e kongā ia ke u ki'i lave si'i ki ai. 'I he nofo ko ia 'i Ha'apai, na'a ku fanongo ki he ngaahi fakalavelave 'anenai, 'oku ai e peseti ia 'e 30 'oku 'ikai ke nau loto ki he tu'utu'uni ko eni 'a e Pule'angá, pea 'oku ai 'a e peseti ia 'e 70 'oku nau loto. Kae tuku ke u 'oatu 'Eiki Sea 'a e ki'i me'a, poini si'isi'i pē ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : Pehē 'e au na'e fai ho'o fakamālō 'anenai kuo 'osi faka'ofa'ofa. Si'i tali atu ho ngaahi tehina ...

Veivosa Taka : Ki'i miniti pē 'e taha Sea 'oku ou kole ke u faka'osi ai. Ko 'ene ma'a pē ko ē 'ahó 'Eiki Sea, ko e makape pē ko ē 'a e tangata'eiki mo e fine'eiki Ha'apai, ko tahi pē 'oku sio ki ai pea mo falehanga. Ko e me'a hake ko ē ko ē 'a e tangata 'i Tonga 'eiki ni, ko e pasi, heka ki he 'ofisi Palēmiá ngāue ai, heka ki he 'ofisi 'o e Toutai, ofisi 'o e *MEIDECC*. Ko 'eku fehu'í, fēfē 'a motu? Ko e ma'a 'a e 'ahó, ko e toko fiha 'oku 'alu 'o ngāue fakapule'angá? Noa. Ko e kau ngāue ko eni ko ē 'a e Minisitā Akó, ko e 'oatu ia mei Tongá ni. Noa 'a e ngaahi 'otu motu kotoa pē, ke 'i ai hanau faingamālie ke nau ngāue fakapule'anga. Ko 'enau me'a hake pē he pongipongi ko e

tangata'eikí 'oku tokoni ki he fine'eikí ki he lo'akaú. Ko e fine'eikí mo e tangata'eikí 'oku na tokoni ki he toutaí. 'Oku faka'aonga'i 'e he kakai fefiné 'a e a'a ko eni ko ē he mamahá, 'o tufi 'a e ngaahi me'a ko eni. Pea ko 'oku fakamālō ia 'oku 'oatu 'Eiki Sea, 'a e a'u 'a e fakakaukaú, 'a e me'a mama'o 'a e 'Eiki Minisitā 'o ne lava 'o tali. Pea 'oku ou fakamālō ai ki ai, na'e 'i ai e lea 'a e fa'ē na'a ne pehē, Tonga 'eiki, kapau 'oku 'ikai ke mou loto ki ai, tukumai he ko e me'a eni 'oku ma'u ai 'emau mo'uí. Ko e kehekehe ia 'Eiki Sea 'a e me'a ko e *priority*. Te mau hangataha mautolu ki he mokohunú mo tahi, he 'oku ai pē lea Himi na'a ku lau 'anenai punaké kimu'a atu pē Sea, lau 'e hai 'a tahi na ko hotau fakalahi, pea ko 'oku fakamālō ia. 'Eiki Sea 'ikai ke u to e talalākulāku ka 'oku ou fakamālō atu 'i he to'ofuhe, pea 'oku mau lave'i pē, 'oku 'i vaka pē, 'a e 'eikivaká he'ikai te u hoha'a. Sea mālō 'a e ma'u faingamālié. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga 13. Ko u lave'i pē kuo a'u ho'o fekaú ki he kau Minisitā tautautefito ki he Minisitā Toutaí mo e *MLA*. Mālō.

Fakamamafa'i mahu'inga ke fakaivia tafa'aki ngoue mo e toutai

Sēmisi Fakahau : Fakatapu atu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, mo e Hou'eiki Minisitā Kapinetí, pea pehē foki ki he Hou'eiki Nōpelé, Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele e Fonuá, pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Ko u fakamālō atu he ma'u e ki'i faingamālie ko eni, ke tukumai ha ki'i faingamālie 'o *grandpa* ke ki'i fai ha'ane fakahoha'a. Ko e .. Sea te u kamata 'aki pē hono ki'i fakakakato atu pē 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'aupito na'e tukumai ko ē mei he Kōmiti Tu'uma'u ko ia ki he Ngoué mo e Toutaí, pea hoko atu ai pē. Ko e 'uluakí pē fekau'aki ko ia mo e mahu'inga ko ia 'o e palaú, 'oku fu'u mahu'inga 'aupito. 'Oku ou fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā, pea mo e kau ngāue 'a e Potungāué, 'enau teuteu 'a e patiseti ko eni. Faka'ofu'ofa 'aupito 'a e *budget*, pea 'oku fe'unga mo e tu'u ko ia 'o e ngaué, pea pehē foki ki he *budget* ko ia 'a e Potungāue Toutaí.

Pea fekau'aki ko ia pea mo e palaú, 'oku fakatokanga'i 'e he motu'á ni, ko e talu mei he 'osi ko ia 'a e *GITA*, tatau pē mo Ha'apai 'osi ko ia 'a e afā ko ia ko *Ian* mo e kamata 'a e to e longomo'ui ange 'a e kau ngoué 'i he tō ko ia 'o e ngoué. Pea a'u mai ko eni 'o pehē pē 'i he taimí ni, 'osi atu ko ia 'a e afā fakamuimuí Hālotí, pea 'oku to e fu'u longomo'ui ange 'aupito 'aupito 'aupito. Pea 'oku monū'ia 'a e fonua ni koe'uhí, ko e me'a'ofa lahi ko ia mei Siaina 'o tukumai 'a e ngaahi me'angāue palaú, ke ngāue'aki pea 'oku vahevahe..

<008>

Taimi: 1445-1450

Sēmisi Fakahau: ... ko eni he ngaahi vāhenga mo e 'otu motu pea 'oku tokoni lahi 'aupito ia pea 'oku ne fakamahino mai pē ko e 'a e to e maau ange 'a e me'angāue 'e to e lelei ange mo fie ngāue ange 'a e kau ngoue pehē foki ki he kau toutai foki. Ko e ki'i fakatātā pē ki heni 'e 'Eiki Sea ko e Vāhenga Tongatapu 8 ko e vāhenga foki eni 'oku 'asi ko ia 'i he savea pē ko e *census* ko eni 'o e ngoue 'i Tonga ni kātōa. Vāhenga eni 'oku tokolahi taha ai 'a e kau ngoue iiki 'a ē ko ē ko e ngoue pē ki he feau 'a e ngaahi fiema'u ko ia 'a e fāmili fakame'atokoní. 'Oku 'i he toko 390 tupu 'a e fāmili 'oku nau fai ko ia 'a e fakahoko 'a e ngoue ko ia pe ko e *household* pea ko 'etau ngoue ko ē 'oku *semi commercial* 'oku *semi subsistence farmers* pē ko e kau ngoue 'oku nau ngoue pea ko

e konga ‘o ‘enau ngoue ‘oku fakatau atu ‘i he māketi pē ko e māketi fakalotofonua pē ko muli ‘a ia ‘oku to e tokolahi taha pē ‘a e vāhenga ko eni ko e 300 tupu pē mo ia pea toki fika ua leva ‘i he ngoue fakakomēsiale. ‘A ia ko e toko 15 ko e kau ngoue fakakomēsiale ‘i he vāhenga ko eni.

Pea ko e ki’i fakatātā pē ki ai ko e mei he māhina ko ē ko ‘Epeleli ki he māhina ko eni ko ‘Okatopá ‘o e ta’u kuo ‘osi pē ‘Epeleli ko ia ... Na’e, ‘io māhina ‘e fitu na’e palau ai ‘a e ‘eka ‘e 1252 ‘i he māhina ‘e fitu pē ko ia, ‘a ia ‘oku meimei ‘eka ia ‘e 200 ‘i he māhina kotoa pē hono palau. ‘A ia ko e fakafuofua ia ‘oku hangē ia ha ‘api tukuhau ‘e 156 hono ‘osi palau pē ia ‘i he fo’i vaha’a taimi ko ia. Ka na’e me’apango na’e maumau leva ‘a e palau ‘e taha kae ki’i māmālie hifo ‘o ki’i māmālie he taimi ni ‘a e lele ko ia ‘a e palau ‘oku meimei houa pē ia ‘e 100 ki he māhina ‘a e lele ko ia. Ka ko u tui ko e me’a tatau pē ia pea ‘oku mahino pē ‘oku hoko ‘i he ngaahi vāhenga kehe ‘a e mahu’inga ko ia ki he kāinga ‘a e ngoue. Pea ko e tu’u ko ē ki he kaha’u ‘oku mo’oni ‘aupito pē ia ‘e to e fu’u lelei ange pea ‘oku ‘i ai e me’a mahu’inga na’e ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai koe’uhī ko e nounou fakame’angāue ka ‘oku ‘ikai ko ia pē ka ko e to e nounou fakakau ngāue pē.

Ko e kuohili na’e ‘i ai e ‘ofisi e ngoue ‘i Ha’asini ‘ofisi ‘e taha ‘i Kolonga pea ‘Alaki pea toki hoko mai ko eni. Pea pehē foki mo Hihifo ka na’e ‘osi tāpuni e ngaahi ‘ofisi ko ia pea ko e me’a ‘oku mahino ‘oku ‘i he’ene pehē leva ‘oku tōnounou e Potungāue fakame’angāue mo e kau ngāue kā ko e me’a mālie ko e hū mai ko eni ‘a e ngaahi ‘ofisi vāhenga ‘omai ki ai ‘a e ngaahi me’angāue pea ‘oku tokoni atu ‘a e ngaahi vāhenga ki hono tātāpuni atu ‘a e *gaps* ko ia pē ko e ngaahi ‘ēlia ko ia ‘oku ‘ikai ke malava ‘e he Potungāue ‘o fakahoko. Ka ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘a e me’a na’e ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku fiema’u ke to e fai e siofi ‘a e Potungāue Ngoue pea mo e Toutai he ‘oku fiema’u ke to e fakatokolahi ange e kau ngāue mo fakalelei’i e me’angāue.

Ko e me’a mahu’inga foki ‘i he ongo sekitoa ko eni ngoue mo e toutai mahalo ‘oku mea’i pē he tokotaha kotokotoa ko e ongo sekitoa eni na’e ‘ofa taha ai hotau Fakamo’uí Sisū Kalaisi pea ko e tokolahi taha ‘ene kau ākongá ko e kau toutai ‘a ia ko e toko 4 mei he toko 12 ko e kau toutai ia pea ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘a e ongo sekitoa ko eni ki he fonuá. Pea ko e me’a ko eni ‘oku fekau’aki ko eni pea mo e fiema’u ko eni ‘a e kōmiti ko e fakataha ko eni ‘a e kōmití, Kōmiti Tu’uma’u eni ki he Ngoue mo e Toutai na’e fakamahino ‘aupito pē ‘e he kau Mēmipa ‘a e mahu’inga ko ia ke tokonia pē ko e fakavia ‘a e Potungāue Ngoue mo e Toutai. Pea ...

Sea Kōmiti Kakato: Mou ‘ā ‘ā mai pē ‘oua te mou toka ē. Mou ‘ā ‘ā mai Hou’eiki. Me’a koe Fakafofonga.

Tokanga ki ha koniteina ‘aisi fe’unga ke fakatolonga ai me’akai

Sēmisi Fakahau: Pea ko e taha ko e me’a ko ia na’e tokanga ki ai ‘a e Kōmití ko e fiema’u ko ia ‘a e, ke tokoni mai ‘a e ‘Uhilá, tokoni mai e ‘Uhilá pea mo e ...

<009>

Taimi: 1450-1455

Sēmisi Fakahau: ... Poate Taulanga ko ia ki he ‘oku fiema’u e ngaahi koniteina ke tauhi ki ai ‘o kapau ‘oku ma’u ‘o fu’u lahi ‘a e me’atokoni ko ia ‘oku tauhi ka koe’uhí na’e maumau e ngoué ‘i

he, ko ia ko e afā ko ē ‘a ia na’e toki ‘osí pea ‘ikai ngata pē mo ha ngaahi me’a foki mei tahi. Pea koe’uhí ke ‘omai e ngaahi koniteina ‘aisi ko ení ke lava ‘o tauhi ai pea ko e lele atu ko eni koe’uhí ko e KŌVITI-19 ‘e fiema’u ‘e ‘alu hake a’u ki ha taimi ‘e fiema’u kapau ‘oku fu’u lahi ha ngoue kuo *harvest* pē kuo ta’aki pē ko ha me’a ‘oku ngalingali ‘e maumau. Pea hangē ko e ngoue fuá hangē ko e mei mo e ngaahi me’a ngoue pehē pea ‘e lava leva ‘o tauhi koe’uhí ko e siofaki ko ia mo e teuteu atu ke tau mateuteu ki ha taimi na’a ‘ohovale kuo ‘i ai ha taimi ‘oku tōnounou ai e me’atokoní ‘i he fo’i vaha’ataimi ko eni ‘oku tau fehanga hangai ai mo e fokoutua ko ení KŌVITI-19. ‘A ia ‘oku fiema’u ke nau tokoni mai ‘a e ongo potungāue ko ení ‘a ia ko e ongo kautaha ko ení ki he ma’u ha ngaahi koniteina fe’unga ke tauhi ai.

‘I he’ene ha’u ko ia ki he tafa’aki ‘a e toutai’i pea tatau pē mo e me’a ko ení ko e taha foki eni e fokotu’utu’u ‘a e potungāue he taimi pē ko ē kimu’á pea ko u tui ‘oku kei tu’u pē fokotu’utu’u ko ia ‘a e potungāue. Ko e taimi ko ia ‘e fiema’u ai ko ē ki he toutai’i ko ia ‘a e mokohunú pea ‘e fiema’ú ko e kāinga pē ko ē ‘i he fanga ki’i kolo ko ia ‘i he matātahí tautautēfito kia kinautolu ko ē ‘oku ‘i ai ko ena honau kongatahi ko ē ‘oku pule’i makehé koe’uhí he te nau fakahoko ko ia hono fakamōmoa ko ia ‘o e mokohunú. Pea ko e ngāue lahi ia ‘oku fiema’u ke ako’i kinautolu pea fiema’u ke to e fakatau mai mo ha ngaahi me’angāue fakamōmoa pea ako’i kinautolu ‘uhí ke nau fakahoko ‘a e ngāue ko ení. He na’e tu’u he taumu’á koe’uhí ko e ‘osi ko iá pea nau fakatau mai leva ki he Pule’angá pea mo e kosilíó ‘oatu pē ‘a e ki’i pa’anga fe’unga pē kia kinautolu pē ko e *basic price* kia nautolu kae ‘omai ‘o tauhi he koniteina ke a’u ki ha tu’unga ‘e ‘io talitali ki he māketí. ‘I he taimi tatau pē fetu’utaki ‘a e Pule’angá pea mo e māketí ki Siaina ‘a ia ko e ‘uhinga eni kia kinautolu ko ē ‘oku nau fakatau totonu ko ia nautolu totonu ‘oku nau fakatau ko ia ‘a e mokohunú ‘o fakaafē’i kinautolu ke nau lava mai ki Tongá ni ‘o nau ōmai ‘o fakatau tuki ‘a e mokohunú koe’uhí ke ma’u ‘a e totongi lelei tahá ‘i he māketí. Pea ko ‘ene maau ko iá ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ka u ki’i tokoni ki he Fakafofonga Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Seá tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipá. Sea fakamālō atu pē au ki he fokotu’utu’u faka’ofó’ofa ko ia ‘Eiki Sea ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga he ‘Esitimetí ko e fakatau mokohunu. Faka’ofó’ofa e fakakaukaú ia kae tuku mai pē ia ke toki fakakaukaú’i ‘e he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene potungāue. Ko e fo’i fakaava mokohunu ia ko eni ‘Eiki Sea na’e makatu’unga pē ia ko e ‘uhinga ko e vivili e ngaahi fiema’u pea mei he ngaahi ‘otu motú. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia he ‘Esitimetí ‘a e Toutai’i ke fakatau mai e mokohunú ‘o fakamōmoa ‘o tuki pea toki tuku atu he māketí hangē ko e me’a ki ai ‘oku fai ki ai e fakahoha’a ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Sēmisi Fakahau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā. Mālō ‘aupito. Ko e fokotu’utu’u foki eni na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ‘amanaki ‘e hoko ‘a e me’a ko eni ‘oku lolotonga hoko ‘oku tau fehanga hangai mo iá ‘a e fokoutua KŌVITI-19 ‘a ia ‘o tupunga ai ko eni ‘a e fakahoko e tu’utu’uni ko eni ke fakaava ‘a hono toutai’i ko ia ‘o e mokohunú. Ka ko e anga eni ko ē e fokotu’utu’u pea na’e ‘uhinga eni he koe’uhí he ko e founga fakamāketi ko ē motu’á na’e ngaue’aki mai ko ē kimu’á ko e palopalema lahi ‘aupito. Ka ko e me’a ko ē na’e ongo tahá pea ko u tui ‘e to e hoko pē ia heni ko e pa’angá ‘oku ‘ikai ke foki ia kia kinautolu ko ia ha’anautolu ko ia ‘a e koloa ko ení ‘a kinautolu mei he

fanga ki'i kolo ko ení mo e kau toutai. Pea ko e 'uhinga ia ko ē na'e fai e fokotu'utu'u ko ení koe'uhí ke ma'u 'a e totongi lelei tahá pea totongi leva 'a e pa'anga totonu ko ē fakatau ki he totongi 'a e māketí kia kinautolu ko eni ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Semisi Fakahau: ... na'e fakatau mai ai, na'a nau hū mai ko ē ki he Pule'angá 'enau mokohunu pea hoko atu 'a e ngāue. Kaikehe ko e mahu'inga ia ko eni 'a e me'a ko eni ki he 'ū koniteina.

Kole ke faitokonia Pule'anga ngaahi vaka toutai 'aki naunau ki he toutai'i ngū feke

Sai ko e me'a taha 'oku fekau'aki mo e toutai, ko e kole foki ki he Pule'angá ke tukuange, 'oku fiema'u he koe'uhi kuo 'osi maau 'a e fakatotolo fakatekinikale mo e fakasaienisi ki hono toutai'i ko ia e ngū feke. Pea 'oku fiema'u 'a e pa'anga ke tokoni ki he Potungāue ke fakatau mai 'a e naunau toutai koe'uhi ke ngāue'aki pē 'e he ngaahi vaka toutai ko eni he lolotonga ke nau toutai'i 'a e ngū feke ha faitu'u pē 'i Tonga ni. Tokoni lahi 'aupito, 'aupito eni ki he tu'unga fakame'atokoni 'a e fonua. He 'oku mea'i pē 'e he Fale ni ko e ngū feke 'oku 'ikai ke 'i ai ha hui ia ai, ko e kakano 'ata'atā pē. Pea 'ikai ngata ai ka ko e fa'ahinga ngū feke ko eni 'oku lalahi 'aupito pea 'oku tokoni lahi 'aupito, 'aupito ia ki he tu'unga fakame'atokoni ko ia 'a e fonua.

Sai, kau to e ki'i foki pē 'Eiki Sea ki he mokohunu koe'uhi pē ke fakama'ala'ala pē ngaahi me'a ko ia ke maau. 'Oku mahu'inga 'aupito, 'aupito 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai, ko eni kuo si'i fakangōfua, tau pehē foki ko 'etau lele pē ki Sepitema pē ko 'Okatopa pea a'u ki 'Okatopa ko e taimi ia ko ē 'oku fakafanau ai. Ka kuo u tui 'Eiki Sea ko e a'u ki 'Okatopa 'oku 'ikai ke lahi fe'unga ha mokohunu ia ke fakafanau ha to e *replenish* 'o nau to e fetongi mai ki he ngaahi hakau ko eni 'o e fonua. Pea 'oku mahino pē, ko e 'ai pē ke tau femahino'aki pē he me'a pē ko ia. He ko e taimi pē ko 'eni 'e faka'atā ai, mahino pē 'a e mokohunu, ko e tu'unga fakame'atokoni ko ē 'a e fonua 'oku lelei 'aupito pea 'oku lelei 'aupito 'a e me'a tahi. Lahi 'aupito e ika, Vava'u, Ha'apai, kātoa pē 'otu motu. Ko Tonga ni pē 'oku fu'u lahi ange hono toutai'i ka 'oku kei ma'u pē e ika.

Tui 'e to e holo 'aupito lahi mokohunu hili faka'atā hoko atu hono toutai'i

Ko e mokohunu, tātātaha pē 'etau ma'u me'atokoni mei ai pea manatu pē e motu'a ni taimi kei si'i 'i motu, kei iiki, ko e ō atu pē 'oku 'ikai ha kiki he Sapate, kuo fakahoko mai 'e he kau vaivai, ei mou lele kit ahi, ō uku mai ha fo'i mokohunu ki 'apongipongi ē. 'Alu leva kau tama 'o lova uku 'i tahi mo 'omai e mokohunu 'o tuku ki he Sapate, ngaahi ia ko e kiki ia 'o e 'aho Sapate. Kaikehe ko e taimi ko eni 'oku lahi pē 'a e ika mo e ngaahi me'a ko ia. 'A ia 'oku tau talanoa tautolu eni ia ko e fiema'u pē 'a e pa'anga. Pea ko 'ene tu'u 'a'ana ko eni ki he 'osi ko eni hono tāpuni, 'osi ko eni māhina 'e 3 ko eni 'oku mahino pē 'e to e fu'u tō lalo ange 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai e mokohunu. Ka 'oku sai pē, 'uhi he 'oku mahino pē 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e fonua.

Ka ko e me'a pē ia 'oku ou fie fakahoko atu 'oku lahi, ko e ngāue lahi faufau na'e fakahoko 'e he kau ngāue ko ē 'a e Minisitā talu pē mei he kamata ko ē hono tāpuni ko ē toutai 'o a'u mai ki he 'aho ni. Pea na'e kau foki ai 'enau 'ū 'a'ahi ki he 'otu motu 'o fepōtalanoa'aki mo e kāinga

kotokotoa ‘a ia ko e *consultation* ‘i he ‘otu motu pea ko e toe pē eni ‘a Tongatapu ni, ‘oku to e si’i pē ‘a Tongatapu ni ka na’e ki’i tuai koe’uhi ko e hoko mai ko eni ‘a e *COVID-19*.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘oku toe pē ho’o miniti ‘e 2, to e ho’o miniti ‘e 2. Fakamā’opo’opo’opo mai ‘etau taimi ka tau mālōlō. Mālō.

Fakamamafa’i ta’ofi ‘aupito ngāue’aki uku hina kasa he toutai’i mokohunu

Sēmisi Fakahau: Ko ia, mālō ‘aupito Sea. Pea ko e me’a ia, ko e me’a ko ē ‘oku hoko ‘oku fiema’u ke fakakakato ‘a e ki’i ngāue ko eni koe’uhi kae lava ke fakahoko ‘a e Lao ko ē ‘a e Toutai ke ‘ai ‘o fakahū ki ai ‘a e ngaahi fiema’u ko ia ‘a e kāinga koe’uhi ke lava ‘o kakato ‘a ia ko e ‘uhinga pē eni ia ki he *Regulations*, koe’uhi pea kāsete’i koe’uhi kae fakalao ‘a e me’a kotokotoa pē ko ia ‘oku fakahoko. Pea ko e to’o mai ko ia, hangē pē ko ia na’u lave ki ai ‘anenai koe’uhi ‘oku fiema’u ke ako’i ‘a e kāinga he fanga ki’i kolo tu’u matātahi ke nau ‘ilo’i e founa ko eni pea mo e me’a ‘e taha ‘oku fu’u fiema’u lahi ke ta’ofi ‘aupito, ‘aupito hono ngāue’aki e hina kasa, he ...

<003>

Taimi 1500-1505

Sēmisi Fakahau: ... ko e ‘uhinga ia ko ē ko e tefito’i ‘uhinga hono ta’ofi ‘o e hina kasa, koe’uhí kae ngata pē ‘a e toutai ‘a e kau toutai mei he ngata’anga ko ē ‘o e loloto te nau lava uku ai, pea kei toe leva ‘a e mokohunu lalahi ‘i he loloto angé, ke nau lava ‘o fakafanau mo to e lava leva ‘o to e tupu tokolahi leva ‘a e mokohunu ‘i he ngaahi hakau.

Ko e me’a lalahi ‘e tahá fakamuimui pē ia ‘Eiki Sea, ‘oku fekau’aki pea mo e ki’i polokalama fakatau ika ko eni, ko e fakamā’ala’ala pē. Fakatau ika ko eni ‘a e Potungāue Toutai, faka’ofo’ofa ‘aupito pea ‘aonga ‘aupito ‘a e polokalama ko eni, ‘oku kongā ua ‘a e polokalama ko eni, ko e kongā ‘uluakí na’e kamata pē ia mei mu’a, ko e tuku mai mei he ngaahi vaka muli ko ē ‘oku toutai ko ē he’etau kongā tahi, ‘a e toni ‘e 2 koā pē toni ‘e 3, ‘omai ki he Potungāue nau hanga ‘o fakatau atu, ‘i he totongi ‘oku ma’ulalo fe’unga ki he tokoni ki he tu’unga fakame’atokoni mo e tu’unga mo’uilelei ko ia ‘a e kāinga. Pea na’e muimui eni uike ‘e taha ko e Tō Folofola ‘a ‘Ene ‘Afio ‘i he Fale Alea kimu’a atu. Pea kamata leva mei ai pea ‘oku kei lele pē, pea ko e kongā ko ē ‘e tahá ‘a eni ko ē ‘oku mou mea’i ‘oku fakatau mai mei he kau toutai Tongá pē. ‘Omai ‘a e loto pē ia ‘o e kau toutai ke nau fakatau mai pē ‘i he totongi pē ‘oku ‘ikai ke fu’u mā’olunga, pea toki fakatau atu ‘e he Potungāue ‘i he totongi ‘oku ma’ulalo. Ko ene tu’u ko ē ki he kaha’u ‘i he lele lōloa ko e kongā ko ē hono ua he’ikai ke tu’uloa ia, he koe’uhí he ‘oku mole pē me’a ko ia, kā ko e kongā ‘uluaki ‘e hokohoko atu pē ia ki he kaha’u, ‘o fakatatau pē ki he lahi ko ē ngaahi vaka muli ko ia ‘oku nau ‘i Tonga ni. ‘Eiki Sea mālō mahalo ko e ki’i fakanounou pē ia ‘oku tuku atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga, Tongatapu 8. ‘Oku ou lave’i kuo lava lelei ‘a e me’a na’e tatali ki ai ‘a e Feitu’u na talu ‘a e malanga eni ‘aneuhu.

Mo’ale Finau: Mālō Sea, Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, tapu ki he ‘Eiki Palēmia. Sea ‘oku ou loto pē ke u, te tau ki’i mālōlō Sea ka tau toki foki mai.

Sea Kōmiti Kakato: Tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1515-1520

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea e Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu Fika 1

Mo'ale Finau: Uehe Sea 'oku ou lolotonga fakahoha'a ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo'oni pē ia Fakafofonga kā ko au 'oku ou tataki me'a mai kātaki Tongatapu Fika 1. Tuli'i ai leva 'e Ha'apai e koa, me'a mai.

Mo'ale Finau: Sea faka'apa'apa lahi 'aupito ki he Feitu'u na neongo pē 'a e ngaahi peau kā 'oku ou faka'apa'apa atu pē 'Eiki Sea. Sea 'oku ou lau he faingamālie ko eni ko e faingamālie lelei ki he motu'a ni ke u fai ai ha fakahoha'a fekau'aki pea mo e

<007>

Taimi: 1520-1525

Mō'ale Finau : vouti mahu'inga ko eni 'Eiki Sea, ki he fonuá fakalūkufua. Me'apango pē 'Eiki Sea kuo u vakai hifo ki he patisetí ko e 13 miliona mo e 9. Ko e anga ko ia 'eku fakakaukau ki he Potungāue ko eni 'Eiki Sea, ko e Potungāue eni ia na'e fai hono li'aki 'i he ngaahi ta'u lahi. Ko e anga ia 'eku fakafuofuá 'Eiki Sea. Te'eki ai ke u hū mai au ki he Fale Aleá, kei vilo holo pē 'Eiki Sea he fonuá ni, pea na'a ku fanongo pē au ia hangē 'oku fai pē sió hangē ha siolalo nai, hūfanga he fakatapú, ki he Potungāue ko eni. Pea ko e mo'oni eni 'oku ou 'oatu ki he Feitu'ú na 'Eiki Sea. Ko e fa'ahinga *mindset* ko ia na'e ma'u 'e Tongá ni pea 'oku ma'u fakafonua pē ia, ko e fa'ahinga tō'onga mo'ui faka-Polinisia pē ia 'Eiki Sea. Kātoa pē 'a Ha'amoá, Tahiti mo fē fua, Niuē. 'Oku 'ikai ke hoko 'a e ngoué ia mo e toutaí ko ha fa'ahinga me'a ke tau sio ma'olunga ki ai. Pea 'oku fakamo'oni'i eni ia 'Eiki Sea faka-māmani lahi 'i he kau fa'u tohi 'iloa, 'i he mala'e 'o e akó, 'i he mala'e 'o e fekumí ngaahi *research*, ngaahi fekumi ki he ngaahi tafa'aki faka'ekonómika 'o ha fonua. 'Oku hoko ma'u pē e sekitoa ia ko eni 'Eiki Sea, ko e sekitoa ia 'oku 'ikai ke manakoa ia 'e ha Pule'anga 'o ha fonua. Ko e 'uhinga 'eku fakamalanga pehē ní 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, fakatonutonu atu. Ko e fuofua *union* ha *union* 'i māmani ha Pule'anga, kau ai 'a e ngoué mo e fanga manú mo e faamá. Ko e fua milionea 'i māmani ko e kau ngoue, faama. Me'a mai.

Mō'ale Finau : E to e hē 'eku malangá ho'o ngāue 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu atu pē. Tatau pē mo Tongá ni, Pule'anga he Konisitūtoné ko e fuofua Potungāue ko e tangata ..

Mō'ale Finau : Sea, fai pē ho'o malangá pea te u tangutu au ki lalo ka ke malanga koe.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ou fakatonutonu koe ho'o me'á, me'a mai.

Mō'ale Finau : Mālō. Ko e sekitoa ko ení 'Eiki Sea, ko e sekitoa ia na'e 'ikai manakoa. Ko e 'uhinga 'eku fakamalanga ko ení 'Eiki Sea, ke u hanga 'o taki mai ki he Pule'anga ko eni 'o e 'ahó ni, pea mo e fo'i *crossroad* pē ko e kolosi'anga ko eni 'oku tau hū mai aí. 'Oku ke me'a mai 'Eiki Sea ki he me'a 'oku ou hanga 'o fakatautau ai ki he malanga ko ení 'Eiki Sea. 'Oku fiema'u 'Eiki Sea ke liliu 'a 'etau tūkunga fakakaukaú. He 'oku ke me'a Sea ki he me'a ko ení. Ko e ma'u'anga pa'anga lelei taha ki he fonua ko ení ko e ngoue mo e toutai, makehe mei he ngaahi *tourism* mo e ngaahi *tourism*, ka 'oku 'ikai ke fononga 'a e siliní ia, mo e me'a 'oku tau lea 'akí. Kole fakamolemole pē ki he 'Eiki Minisitā, na'e lave ki ai hoku tokoua ko ení. Mahalo pē na'e fu'u ma'olunga hono fakahihiki'í, kae to e fēfē 'Eiki Sea..

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai pē koe ho'o malanga faka'uhingá, tuku pē 'e koe ho kaungā Fakafongá, mālō.

Mō'ale Finau : Sea, ka malanga noa'ia 'a e 'ū feitu'u kehé 'oku 'ikai te ke ta'ofi, pea u malanga atu au he poini 'oku 'ai ke u hanga 'o taki ki ai e fonuá mo e Fale Aleá..

Sea Kōmiti Kakato : Hangē 'oku ke pole'i 'eku tu'utu'uni. malanga mai kia au. Ko e malanga kotoa pē he Falé ni 'oku fai ia kiate au. Ko e tu'utu'uni ia 'a e Fale ni.

Mō'ale Finau : Sea, ko e lea kotoa pē 'oku ou fai he Falé ni 'oku ou fakahoko ke 'i ai e me'a te u *apply* ki ai ki he fonuá.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io.

Mō'ale Finau : Ko e hā e me'a 'oku ou kole atu ai 'Eiki Sea ke tukuange mai ha faingamālie fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Te u fakatonutonu ko e 'uhingá ke fai mo ke a'u mai ki he voutí.

Mō'ale Finau : Ko e voutí eni 'Eiki Sea 'oku ou fononga atu aí.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe kia au he 'oku mahino lelei pē ho'o me'á 'au. Ko e pehē pē kuo fe'unga ho'o me'á me'a koe ki lalo. Me'a mai.

Mō'ale Finau : Sea, 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonuá ki he'etau tipeiti 'oku fai he Falé ni 'Eiki Sea, lahi fau e ngaahi tipeiti 'oku fu'u mātu'aki *off*'aupito ia mei he'etau tālangá, 'oku 'ikai te ke hanga 'e koe 'o fakatokanga'i. Ka neongo ia 'Eiki Sea, 'oku ou kole fakamolemole atu au ki he Feitu'ú na.

Sea Kōmiti Kakato : Sai ia, faka'ofa'ofa ia me'a mai.

Tokanga ke ho'ata mai he Patiseti 'a e mahu'inga e ngoue mo e toutai ki he fonua

Mō'ale Finau : Mālō, ko e poini 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ko 'eku sio ko ia ki he patisetí, ki he 13 milioná, pē 'oku fakatokanga'i koā 'e he Pule'angá 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea, 'oku ou lolotonga feinga ke u vahevahe he Fale ko ení. Ko u tui au ia 'Eiki Sea 'oku ai e ni'ihí 'oku 'atamai poto ange, nau fanongo mai ki he me'a ko ení 'oku ou vahevahé, 'oku hounga kia nautolu 'Eiki Sea, he 'oku tonu e me'a 'oku ou talaatú. Kapau ko e sekitoa ení 'oku ne 'omi e pa'anga 'o lele 'o a'u ki he *rural community*, te u toki lave ki ai 'anai 'Eiki Sea. He ko e ngoué mo e toutaí, ko e ma'u'anga pa'anga ia 'oku tofu ai mei he lahi taha 'o a'u ki he si'i taha. Mei he *urban area*...

<008>

Taimi: 1525-1530

Mo'ale Finau: ... a'u ki he *rural area* 'Eiki Sea a'u ki he motu. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea e fakamalanga ko ē ki he patiseti me'apango pē kuo 'osi hono foaki he 'oku fa'a 'ohake pē foki ia heni 'Eiki Sea 'e he kau Minisitā ki mu'a 'a e si'isi'i 'a e patiseti. Ko u pehē 'Eiki Sea 'oku totonu ke tau hanga 'o fai mo fakamahu'inga'i pea ngāue'i lelei'i 'Eiki Sea ha sekitoa 'oku tau pehē 'oku mahu'inga ki he fonua. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea 'eku fakamalanga ko ení 'oku ou fakamalanga atu 'Eiki Sea 'i he fo'i, 'i he sino'i patiseti ko ení kimu'a ke u foki 'ikai ke u tui au 'Eiki Sea 'oku to e fu'u mahu'inga ke u foki 'o talatala mahaki. Ke tala atu e me'a 'oku fiema'u he'eku vahefonuá koe'uhī he 'oku totonu ke 'osi kato'i pē 'Eiki Sea 'i he natula 'o ha taki lelei. Ko e taki lelei 'o ha fonua pē ko e taki 'i ha Pule'anga 'oku ne 'osi hanga pē 'e ia 'Eiki Sea 'o 'ilo'i 'ene ngaahi 'ū *activities* 'i he fo'i patiseti kotoa pē ai. Pea ko ia ko u fakamālō heni ki he Minisitā Ngoue 'oku 'i ai pē ngaahi taimi 'oku fai e fanga ki'i fetō'aki. Sea ka 'oku lava ke tau sio heni 'Eiki Sea ki he māfulifuli 'a e Pule'anga ki he Pule'anga. Pea 'oku fakamāatoato nai 'a e ngaahi liliu ko ení pē 'oku 'ikai pē 'oku to e 'i ai hano fa'ahinga 'uhinga ka ko u lava pē 'Eiki Sea ke u hanga 'o fakahounga'i 'a e 'ū me'a ke u hanga 'oatu ngaahi me'a ne 'osi 'ohake pē ia he Fale ni 'Eiki Sea pea ko u tui kapau 'e to e 'ohake ka 'oku lahi 'aupito e 'ū me'a ia 'Eiki Sea 'oku hoko mei he vaka mei he ngaahi 'ēlia ke lisi, ko e palau, ko e 'ofisi hā fua 'Eiki Sea e ngaahi me'a 'oku hoko 'i he fo'i patiseti ko ení.

Kiate au ko e me'a ia na'a ku lave ki ai sai, nau lave 'anenai 'Eiki Sea ki he patiseti. Kapau te tau ō ki Vainī ki he faama feitu'u na'e hoko, na'e hoko ko e fu'u feitu'u faka'ofa'ofa hono ngaahi fale, kapau te tau ō ki ai he 'aho ni 'Eiki Sea 'ai pē ko e faama 'ahi'ahí mahalo pē ko ia, pau te tau hū ki ai 'Eiki Sea he 'aho ni, tatau pē mo e faama ko ení hala Tokomololó. Ko 'ete lele he hala ko 'ete sio atu hangē ha fu'u 'api li'akí 'Eiki Sea. Ko e mo'oni ení 'Eiki Sea ko u tala atu ko ení. Ko 'ete sio atu ko ē mei hala ki ai hangē ha 'api ko ē 'oku li'aki. Ka 'oku 'ikai totonu ke tau ta'etokanga pehē 'a e Hou'eiki. Kapau 'oku tau ha'u ki he lakangá pē ko e Minisitā pē ko e Fakafofonga Fale Alea 'oku totonu 'Eiki Sea ke tau hanga 'o fakamāatoato 'etau ...

'Eiki Minisitā Polisi: Kole atu pē mu'a Sea ke 'uhī ke kole ange mu'a ki he Fakafofongá 'osi ení 'e miniti ia 'e nima ko u fiu au hono muimui'i koā pē ko e 'a e taumu'a e malangá ka ko u kole ange pē mu'a ki ai ke fai mu'a mo a'u ki he fo'i 'uhinga. Pea ko e me'a 'e taha ko u kole atu 'Eiki Sea ko e ma'u'anga mo'ui lahi taha ení 'a e fonua 'oku ha'aki he me'a ko ení he Fakafofonga ko ení ki lalo ka 'oku tonu ke tau hanga 'o pou pou'i. Pea ko e me'a 'e taha hangē ko ení 'oku ou fakakaukau ia hangē ko ení ko 'ene pehē ko ē ko ē 'oku 'ikai ke tokangaekina 'a e Potungāue ko ení 'Eiki Sea ka ko u fakakaukau au ke to e fokotu'u atu ā pē ā ke to e mālōlō pē ā e mokohunu ia

ko ē ‘a Ha’apai he koe’uhī ‘oku ‘ikai ke fu’u tui ia ki he me’a ko eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘e he Potungāue ‘oku ne hanga ‘e ia ‘oku tukuhifo ‘aupito ‘a e Potungāue Sea pea ‘oku fai ‘a e tokanga ...

Mo'ale Fīnau: Mālō ‘aupito Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Pea ‘oku ne hanga tukuhifo e kau ngāue, kau ako, ko e me’a ke ‘oatu pē ā ke tokanga mei ho Fale ni ke ‘oua te mou ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Sio lalo pēhē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. ‘E Fakafofonga ...

'Eiki Minisitā Polisi: Minisitā mo e kau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo ko e Potungāue pē eni ‘oku fakatahataha’i ‘a Tonga ni he *show* tu’o taha he ta’u.

Mo'ale Fīnau: Sea. Ko u tui au ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamahu’inga’i ...

Mo'ale Fīnau: ‘Oku ou tui au ‘Eiki Sea kapau te ke ‘eke ki he kau toenga ko eni mahalo ko e Minisitā Polisi ‘oku ne sio mei he *angle* ko ia. Ko e ‘uhinga ‘eku ‘oatu ko eni ‘Eiki Sea ke tau tokanga pea a’u ‘o fakalahi e patiseti kapau ko e me’a ia, fakamolemole Minisitā kapau ‘oku mau lea atu Hou’eiki ki ha tūkunga ‘o ha *Ministry* pē ko e ‘ofisi ke langa fakalalakaka’i ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke ta’ofi ai e mokohunú. Tuku e fa’ahinga tipeiti pehē ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ‘uhinga ‘eku tokoni atu ko e natula ko ē Fale ni kapau ‘oku ...

<009>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Polisi: ... ‘i ai ha me’a ‘oku mou tui ‘oku tonu ke fakalelei’i pea mou fokotu’u mai ha Lao ke fakalelei ‘aki ke tokoni.

Mo'ale Fīnau: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Kae ‘oua ‘e, he ko hotau fatongia ko ē ‘i Fale ní kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tau tui ke tokoni’i fa’u ha Lao Sea ke tokoni’i.

Sea Kōmiti Kakato: Mo’oni ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Kae ‘oua te tau hanga ‘o pehe’i.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Mo’oni ‘aupito.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Sai kae tuku ā ‘eku, ‘ikai ke u to e tīpeiti au mo e fo’i me’a *angle* ko iá ‘Eiki Sea. Ko ia ko u tui ko e me’a ko u tokanga ki aí ‘Eiki Sea ko u tui pē ‘oku ‘ikai ke hounga’ia e Hou’eikí. Ko ‘eku poini ‘a’aku ko ē te u kei foki pē au ki he’eku poini ‘uluakí ‘oku totonu ke *reflect* mei he Patisetí ‘a e me’a ‘oku mahu’inga he fonuá pea ‘oku ‘osi ‘ikai ke u to e lea ki ai ‘Eiki Sea.

Te u foki ‘o fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā. ‘E ‘Eiki Minisitā fakamālō atu he ngaahi ngāue ‘oku fai ki he ‘otu Ha’apai ‘i he palau pē ko e hā. Ko ‘eku houa 75 te u to e foki ‘o fakakakato mo e ngaahi me’a kehe pē. Fakamālō atu ai hangē ko e ngaahi ‘api lisi ke ngoue’i mālō ia. ‘Ikai ke fai e *show* silini ‘oku hao mei aí ngaahi ‘aki homau ‘ofisi. ‘A ia ko e ngaahi me’a eni ko ē na’a ku lave ki ai ‘anenaí kapau te u foki ‘o lau atu ‘eku lisí ko e lisí eni ‘oku lau atú. Ka nau fakahoha’a ‘anenaí ‘i he’eku mahu’inga’ia ‘i he potungāue ko ení ke tuku mu’a ‘oua to e tuku ia ki he potungāue pē ngaohi ko ha potungāue faka’ofa’ofa pea tu’ukimu’a pea fakalakalaka’i. Pea tau sio ki ai ‘oku tau lata ‘oku tau fiefia ke tau sio ko e feitu’u ia.

Sai ko e ki’i me’a te u hoko ki aí ‘o faka’osi ‘aki Sea ki he toutaí. ‘Eiki Sea ko e *issue* matū’aki mahu’inga pelepelengesi pea ‘oku mea’i pē he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘oku mavaeua e fonuá konga ‘oku nau loto ke ‘ai. Ko e motu’a ni ‘Eiki Sea ngaahi ta’u lahi mo e ta’u kuo ‘osí ‘eku kole ki he me’a ko ení ‘i he ‘uhinga pē ‘e taha ‘Eiki Sea he ko e ma’u’anga mo’ui.

‘Oku ‘i ai e ki’i fo’i fakakaukau ‘Eiki Sea ko u loto pē ke vahevahe pē pea mo e Falé ni ‘i he fonua ko ē ko *Papua New Guinea* ‘Eiki Sea ko e me’a tatau pē ‘oku hoko aí. Ko e ki’i fo’i *principle* ko ē ‘oku nau ngāue’akí ‘oku nau hanga ‘o fokotu’u ‘a e ki’i fo’i konga ‘oku ui pē ‘enautolu ko e *sustainable management of sea cucumber fisheries*. Pea nau hanga leva ‘o fokotu’u ‘i he ‘uhinga ko iá ‘oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke ‘ai noa’ia’i ‘a e toutai’i ‘o e mokohunú. Ko e taimi ko ē ‘oku fokotu’u ai e fo’i konga ko eni ‘a e fo’i fakakaukau ko eni ‘Eiki Sea pea ‘oku foki leva ‘a e kau *CEO* poto mo angamāheni. Faka’apa’apa lahi ki he kau *CEO* he Toutaí he ‘oku mahino mai ko kinautolu pē na’a nau hanga ‘o tuku mai e fakakaukau ko ení ke fakaava e mokohunú ‘i he ‘uhinga ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi pou pou’i pē he ngaahi *data* ia ‘oku totonu pē ke fakaava he māhina ‘e tolu ko ení pea ko u falala lahi ki ai. Ko e fokotu’u pē he motu’á ni koe’uhí ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u ki’i fakatonutonu atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Polisi: Na’e ‘ikai ke pou pou’i ‘e he *CEO* ke fakaava ka koe’uhí na’e fai ‘a e fakatangi mei he Feitu’u na. ‘Oku ‘ikai ko e Feitu’u na ka ko Ha’apai. Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atú. ‘Oku ‘ikai ke tonu ia ke fakaava.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea. Ko u tui kapau me’apango pē Sea ‘ikai ke u ma’u au ki he fakaikiiki ko iá. Tau fakamālō pē ki he Kapinetí mālō ho’omou tokangaekina e tangi ‘a e kainga

Ha'apai pea ko u fakamālō ki he me'a ko ení. Ko 'eku, ko e me'a pē ko u fie 'ohake 'e au he Fale ni 'Eiki Sea hangē ko e me'a ko eni faka'apa'apa ki he tokotaha ko ení. Taukei ta'u lahi 'ene ngāue he ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i fakatonutonu pē Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Na'e me'a mai, tapu mo e Feitu'ú na Sea pea tapu mo e Hou'eikí. Na'e me'a mai e Seá 'o fakatātā fakahā mai e fakatātā e ki'i vaka. Talamai ko e ki'i vaka eni na'e 'ai 'e he kāinga Ha'apai koe'uhí na'e 'i ai 'eku lea 'o pehē 'e 'ai e mokohunu hemau ō 'o 'a'ahi ko e 'osi ko ē 'a Tino koā pē ko *Gita*. Kaekehe 'oku 'ikai ke u manatu'i ka ko u 'uhinga pē au ke fakamanatu ki ai ke 'oua te ne lea 'aki e me'a loí heni 'ai pē me'a mo'oní. Mālō Sea na'a pehē 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai koe Fakafofonga.

Mo'ale Finau: 'Io Sea. 'Ikai ke u sio au pē ko e hā ha me'a 'oku fehalaaki. Mo'oni pē ia na'e me'a e Palēmiá ia henau me'a ange henau ō ange ki Ha'apai 'e fakaava 'a e mokohunu pea 'uhingá eni ia pea ko e 'uhinga ia 'eku fakamālō ai 'Eiki Sea ki he Hou'eiki mālō ia homou hanga 'o tali 'a e ki'i māhina 'e tolu ko ení. Ko e fakakaukau pē ko u fokotu'u 'e au ke mahino ki he kakai 'o Ha'apai he 'ikai ke *abuse* ke pā'usi'i e me'a ko ení 'Eiki Sea. Ko u tui pē 'e hanga he toutaí 'o fokotu'utu'u mai hono fakangatangata mo e ngaahi me'a ko iá pea ko u falala au ki he ngaahi fokotu'utu'u ko ia 'Eiki Sea. Ko e taimi ko ē 'e 'omai ai e fokotu'utu'u ...

<002>

Taimi: 1535-1540

Mo'ale Finau: ... tu'u ko ia hangē ko e me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Palēmia. Kuo u tui 'e ongo'i leva 'e he kakai e fonua 'Eiki Sea 'oku lele lelei 'a e ngāue ko ia, 'ikai ko 'eku fakamālō pē 'aku ki he ni'ihí ko eni. 'Ikai ke u to e lave au ki ha hisitōlia 'o e mokohunu, tau fakafeta'i pē ki he 'Eiki kuo tali. Sea, ke mou me'a mai he kāinga he 'aho ni, hangē ko ē ha'anau kātōanga fiefia he'enua fiefia kuo lava 'o ma'u e ma'u'anga mo'ui 'i he lolotonga e fu'u taimi faingata'a ko eni.

Ko hono faka'osi 'Eiki Sea, 'oku tui 'a e motu'a ni, kātōa e 'ū 'uhinga lelei mo fakasaienisi kotoa pē, ko e 'uhinga mahu'inga taha ki he motu'a ni 'e fakaava fakataimi 'a e mokohunu he ko e taimi faingata'a eni 'Eiki Sea. Ke tau lava 'o foaki ke ma'u ha ki'i me'a fakataimi ma'a e kāinga 'otu Ha'apai. 'Ikai ke u to e tui au hangē ko e me'a na'e me'a 'aki 'e he 'Eiki Nōpele pea na'e tokanga, fēfē e *CEO*. 'E hanga 'e he 'uhinga ko eni pē taha, 'oku hangē eni 'Eiki Sea ha taha 'oku melemo 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha aofangatuku ko e kakau pē ki 'uta. Pea ko e 'uhinga ia te u hiki nima ai pea kuo u fakatonuhia'i 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea, ko e ki'i kalofanga 'anga pē eni 'o e kāinga 'o e 'otu Ha'apai. Mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Fokotu'u atu 'Eiki Sea. (poupou)

Losaline Ma’asi: Sea, kole pē ha ki’i faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Tongatapu 5 he ‘oku mahu’inga ‘a e Vouti ko eni ki ho Vāhenga.

Losaline Ma’asi: Ko ia. Tapu pea mo e feitu’u na ‘Eiki Sea. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga pea pehē foki ‘eku fakatapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato kae puke e ki’i faingamālie ko eni ke fai pē ha ki’i tokoni fekau’aki pea mo e Vouti ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue ki he ngoue pea mo e toutai foki.

Ko e ‘uluaki pē Sea ‘oku fakamālō pē ‘a e finemotu’a ni ‘i he ngaahi fokotu’utu’u pea mo e ngaahi fakamatala lelei kuo ‘omi ‘e he ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene Potungāue fekau’aki ko ia pea mo e Palani Ngāue ko ia ki he ta’u fakapa’anga fo’ou pea ko u fiefia pē ‘a e finemotu’a ni ‘i he ngaahi fokotu’utu’u ko ia. ‘I ai foki mo e fakamālō ki he ‘Ofisi Ngoue ko ia ki Hihifo hangē ko ia ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Fakafofonga ko ia ‘o Ha’apai ‘oku fekau’aki pea mo e ‘Ofisi Ngoue. ‘Oku pehē pē ‘a e tokanga ‘a e finemotu’a ni ki he ‘Ofisi Ngoue ko ia ‘i Hihifo pea ‘oku fai ‘a e fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he fai ‘a e ngāue fakataha pea mo ia pea pehē foki ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue Fonua pea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula ‘i hono fakafaingamālie e kau ngāue ‘o lava ‘o fai e ngāue ki he konga kekeleke ko eni pea ko e tali pē eni ‘Eiki Minisitā Ngoue koe’uhi ke fakahoko leva e langa ko ia e ‘Ofisi kae toki hoko atu ki he *pack house* ko ia ‘o Hihifo.

Ko e ki’i pē hono ua Sea ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e finemotu’a ni fekau’aki ko ia pea mo e ngāue ko ia ki he fanga monumanu (hūfanga he fakatapu). ‘Oku mahino pē ki he finemotu’a ni e ngaahi *issue* kuo ‘ohake fekau’aki ko ia mo e fiema’u ko ia ko ē ‘a e fanga moa pea mo e fanga puaka pea pehē foki ‘i he fo’i moa. Pea kuo u tui au ia neongo ‘oku ngali si’isi’i ‘a e Patiseti ko eni ka ‘e malava pē ‘o tokoni e *project* Siaina ia ke fakakakato e ngaahi fiema’u ko eni.

Kole ki he Pule’anga ke nau faitokonia peseti 50 totongi tangai fafanga monumanu

Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e finemotu’a ni, ko e fekau’aki eni pea mo e fafanga ia ko ē ki he fanga monumanu (hūfanga he fakatapu). Ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni kapau ko ‘ene ‘alú ia, te’eki foki ke ai ha *feed miller* ‘i Tonga ni, ka lahi foki e fiema’u ia ko eni ‘a e kau tauhi monumanu. Ko e fokotu’u atu pē Sea ki he Minisitā Pa’anga pē ‘e lava ‘o *subsidize* ‘a e totongi ‘o e tangai fafanga. Ko e tu’u foki ia he taimi ni ‘oku pa’anga ‘e 47 ki he tangai fafanga, ko e kole pē ‘a e finemotu’a ni na’a lava ‘o *subsidize* ‘aki ha peseti ‘e 50 koe’uhi ‘e tokoni lahi ia ki he kau tauhi monumanu pea pehē pē foki ki he *project* ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko koe’uhi ka tau lava ‘o sio ki ha ola ko ia ko ē ‘e tokoni lahi ia ki he fonua ni fekau’aki ko ia mo e ma’u me’atokoni, mo e lato fakame’atokoni.

Fakamamafa’i neongo ko e kekelekeke ‘eka si’isi’i ‘oku ngoue’i ‘i Hihifo ka ko e fua & hono ola laka ange ia ‘i Hahake

Ko e ki’i me’a faka’osi pē Sea koe’uhi na’e ‘omi foki he’e ‘Eiki Minisitā e ki’i līpooti fekau’aki ko ia pea mo e lahi ko ia e ‘eka ko ia ko ē ‘i Tongatapu ni fekau’aki ko ia pea mo e ngoue pea hangē ko ē ‘oku te ngali matahoa.

Taimi 1540-1545

Losaline Ma'asi: ... he pehē ko ē ko Hihifo 'oku 'ikai ke lahi 'a e ngoue mei ai, kā ke mea'i pē 'Eiki Minisitā ko Hihifo 'oku kamata pē mei Fatai lele ai ki Lakepa pehē hake 'i 'Utulau 'o lele ai 'o tau ki Ha'atafu, ko Hihifo ia. Kā koe'uhí ko 'ene tu'u ko ia ko ē mahino pē 'a e 'eka lahi ko ia ko ē 'a Hahake, kapau te tau fakahoa e *yield* ko ia ko ē 'i Hahake pea mo Hihifo, ko e kelekele lelei taha 'oku mea'i pē 'e ho'o *CEO*, ko e kelekele lelei taha 'oku 'i vahe Hihifo ia. Pea koe'uhí kapau 'e tō ha 'eka 'e tolu 'i Hahake 'e fe'unga ia mo e 'eka 'e taha 'i Hihifo. 'A ia 'e pehē hangē pē ko e hina. Ko e *yield* ko ia ko ē hina ko e 'i he 'eka 'e taha ko ia ko ē 'i Hahake te ne 'omai 'e ia 'a e toni 'e 5, ki Hihifo te ne 'omi 'e ia 'a e toni 'e 15 ki he 20, 'a ia ko e 'uhinga ia 'a 'eku fakahoha'á Sea, ke feinga pē koe'uhi ke mea'i pē 'e he kāinga 'a e mahu'inga ko ia ko ē 'o e kelekele ko ia ko ē 'i Hihifo, neongo 'ene si'isi'i mo e Lausi'i, kā ko e *yield* ko ia ko ē pē ko e ola ko ē 'oku ne 'omai 'oku fu'u fakafiemālie 'aupito ia, mahalo ko ia pē Sea 'a e ki'i pou pou. Mālō 'a e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga Tongatapu 5 'a e fakalotolahi. Tongatapu fika 1, ko e kakato ena 'a Tonga ni eni ka tau sio ā ki he 'etau vouti. Me'a mai.

Siaosi Pōhiva: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'u na tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti. Sea 'oku fiefia 'a e motu'a ni hono fakahū mai 'a e Lipooti ko ena Kōmiti ke alea'i fakataha pea mo e vouti ko eni 'o e ngoue pea mo e me'atokoni ko hono 'uhingá, Sea, 'oku tau ma'u 'e tautolu 'a e palau, ma'u 'e tautolu mo e me'angāue, kae ta'e'aonga kotoa pē kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ke tō ai. Kapau te tau *prioritize* pē te tau fakahokohoko 'a e mahu'inga, te u hanga 'omai 'a e ngoue 'i he taimi ni ke mahu'inga taha Sea, 'aki 'a e 'uhinga ko eni. Tau talanoa ko eni 'osi 'i ai 'a e ni'ihi ia 'osi mālōlō ia ki 'api, 'i ai 'a e ni'ihi ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ia ke o 'o ngoue ai, ko e me'a 'oku fai ko e fakafalala pē ki honau kāinga 'i muli, kā mou tokanga'i 'osi uesia pē mo e kāinga 'i muli. Ko e me'a pē hoko mai kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'akai ko e kaiha'a. 'Oku ou pehē 'oku *priority* 'a e ngoue pea 'oku ou fiefia ke fakahū mai 'a e Lipooti ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga fekau'aki mo e kelekele. Kapau 'e lava 'o tali pē eni, pea fai leva ha ngāue 'i he vave taha. Mou tokanga'i mahalo ko e vave tahá ko e manioke māhina 'e 3, a'u ia ki ai kuo 'osi fiekaia 'a e kāinga ia.

Ko ia fakamālō atu ki he fokotu'utu'u 'a e Potungāue Ngoue, ki hono feinga'i ha kelekele ke ngoue ai 'a e kakai. Ko e 'uhinga 'eku talanoa ko eni he 'oku uesia lahi taha 'a e kāinga ko eni 'i hoku vāhengá, ko hono 'uhingá ko e tokolahi taha 'oku ki'i kehekehe 'a e kāinga hoku vāhengá Sea mo e kāinga he 'ū vāhenga kehe, he ko e tokolahi 'o e kakai ia ko eni ko e hiki mai ia mei tahi, tautefito ki 'Isileli, Sopu, Hala'ovave. Pea ko 'enau hiki mai ko eni 'o kumi fonua mai ki Tongatapu 'Uluaki, 'oku 'ikai ke 'i ai hanau kelekele 'o kinautolu ia, ko e me'a ia na'a nau fakafalala ai ko e ngāue fakapule'anga pē ko e ngāue 'i he fanga ki'i *private* sekitoa. Ko e uesia ko eni ko kinautolu ia 'oku tokolahi taha 'enau mālōlō mai ki 'api. Ko e kāinga ko eni mei 'uta mo ha to e feitu'u kehe, neongo 'enau mālōlō ki 'api kā 'oku 'i ai 'a e kelekele ia ke nau o nautolu 'o ngāue ai. Ko e kāinga ko eni, tokolahi 'iate kinautolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele. Pea ko ia 'oku mahu'inga'ia 'i he fakakaukau ko eni ke fai ha ngāue 'a e Pule'anga ke kumi ha kelekele ke vahevahe ngaahi vāhengá na'a lava 'o fakahoko ai ha ma'u'anga mo'ui pea fakaiuia ai 'a e kakai. Ko e fakaiuia mahu'inga taha 'i he taimi ni ko e 'oange ha kelekele, pē to e 'i ai ha palau ia ko e koloa pē kelekele kā nau o nautolu mo e huo mo e me'a 'o tō ha fu'u manioke.

Ko e *statistics* fakamuimui tahá na'a ku ma'u mai mei he 'ofisi Sitetisitiká 'a e *village profile* 'a e ngaahi kolo 'e 10 hoku vāhenga, fe'unga mo e 'api fakakātoa 'e 1,377, 'api ai 'e 500 tupu 'oku 'ikai ke 'i ai hanau kelekele 'o kinautolu ia. 'Oku faka'ofa 'aupito 'a e anga 'o 'enau nofo...

<005>

Taimi: 1545-1550

Siaosi Pōhiva: ...Hangē ko e fakamatala na'e fai 'aneafi ko e fakafalala 'oku fai pē ki he ...ko e ō 'o kumi ngāue holo 'o kumi holo e fanga ki'i kelekele 'o kau atu he toutu'u 'e ni'ihī pea ko e ni'ihī ia mou faka'uta ange ki he'ene vivili 'oku a'u ē ki he finemātu'a fefine 'enau a'u mai 'o kole pē 'oku 'ia i ha kelekele.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke u ki'i tokoni pē ki he Fakafofonga 'Eiki Sea kole mu'a ki he Fakafofonga 'omai e ngaahi *statistic* ki he ngaahi fāmili ko ē hono vāhenga 'ikai ke 'i ai ha'anau kelekele 'oku 'i ai homau tala 'omautolu ia 'i he 'otu Ha'apai 'Eiki Sea. Ko e kelekele 'oku 'i he feitu'u ia ko ē ko e me'a na'e fai e fakahenga 'o ako, ko e kelekele ia ko e fakalahi ia 'oku fakalahi 'aupito mālo 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālo 'Eiki Minisitā, me'a mai koe Fakafofonga

Kole ki he Pule'anga ha vaka ke faitokonia ma'u'anga mo'ui kakai nofo mai ki Tongatapu 1

Siaosi Pōhiva: Sea ko e kāinga ko eni ko e hiki mai mei tahi ko 'enau taukei ko tahi, pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai faingamālie mei 'uta fiema'u ke fakaivia kinautolu ia 'i tahi, me'a hifo ki he peesi 346 mo e 347 *note* fika 20 'oku 'i ai e 3.7 tolu kilu hē pea 'oku 'i ai mo e 1 miliona 1.2 miliona hē 'oku 'asi hē ko e vaka toutai kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ko e kāinga ko eni ko e kāinga pē mei tahi nau ōmai pē 'o to e nofo pē 'i he ve'e matātahi ko e kumi mo'ui ki tahi 'ofa mai kā 'oku faingamālie 'omai ha vaka ke 'alu e kaume'a ko eni 'o toutai.

'Oku 'i ai 'emau ki'i *project* 'osi 'i ai 'emau ki'i vaka kosiliō 'oku 'osi lele mou me'a ange pē hala tahi 'i Sopus 'oku 'i ai e ki'i palepale ai ko e ki'i māketi ia 'o e kau Sopus kā to e 'omai he fo'i vaka 'e fā pē nima 'a e vāhenga ko eni ngāue ai e tokolahi 'a e si'i kāinga ko eni 'oku nau ō mai tahi 'o mo'ui mai ki heni, 'e to e fakalahi ia mo e ki'i māketi ia tokoni ki he Minisitā hono fakame'atokoni 'a e fonua. 'Oku 'ikai ke to e fakahela ako'i eni ia ko e kakai pē ia na'e ōmai mei tahi 'o nofo mai ki homau feitu'u 'oku nau taukei pē 'i he toutai.

Ko e hoko ko e mokohunu. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *trade* pē fefakatau'aki fuoloa taha he hisitōlia 'o e Pasifiki kā ko e mokohunu ma'u e ngaahi *account* ia ko eni he lēkooti 'i he senituli 17 mo e senituli 18 ko e mokohunu pea mo e ahi, 'oku kei a'u ki he 'aho ni 'oku kei māketi'i pē mokohunu pea mo e ahi ki Siaina. Pea ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa pehē ko u fakamolemole pē heni ki he Minisitā mālo'ō 'o e ...ko u fa'a lele atu ko u manako lele atu ki Popua fakatau tukumisi, pea ma'u 'eku ki'i tukumisi pea u pehē ange ki he finemotu'a ha'ana e tukumisi pē ko 'ene tukumisi mei fē tukumisi pē mei Sanuali ki Tīsema pea ko e talanoa eni 'a e finemotu'a 'oku ou mālie'ia ai. Ko e

fu'u punga ko ē 'oku 'alu 'o 'ai tukumisi ai mei Sanuali ki Tīsema ko 'ene 'alu atu pē 'oku 'osi nofo mai pē fo'i tukumisi ia ai. Ko hotau tapuaki ia mei langi kā 'oku 'uhinga pē ke fakapotopoto'i.

Poupou 'aupito ki he fakaava hoko atu toutai'i mokohunu kae fai fakapotopoto'i

Poupou 'aupito ki he mokohunu kā 'oku ngali fakakata pē 'a e mahu'inga na'a ku 'oatu 'aneuhu mou kātaki pē 'Eiki Minisitā kā 'oku mahu'inga pē ia na'a ku kumi'i hake pē he *price* ko eni 'o e *current market* 'oku a'u pē ki he 500 'Amelika ki he kilo pē 'oku to e *process* pē 'ikai kapau 'oku fiema'u ke *process* tau fakakaukau'i ha founa ke tau lava ke tau ma'u 'a e fo'i silini ko ia, pea ke mahu'inga ke tokanga 'aupito 'i he anga ko ē hono ...ko hai 'oku ma'u laiseni ai ke lava 'o fakapotopoto'i 'oku ma'u 'e he kau uku 'a e me'a 'oku totonu ke nau ma'u.

Ko e me'a ki he fanga moa kau au he poupou 'aupito ki he *project* fanga moa, 'uluaki pē 'e to e sai 'etau tauhi fanga moa 'ikai ke lahi e ngaahi kemikale hangē pē ko e me'a pē na'e me'a pē ki ai 'a e Hou'eiki 'anenai 'e sai ange 'etau tauhi pea ko e lēkooti ko ē na'a ku fakahoko atu 'aneafi 11 miliona 'i he 2018 ia mahalo ko e mahu'inga ko ē *import* e moa he taimi ni 'oku 'osi ofi ia he 20 miliona he ta'u pea mou faka'uta ange ki he lahi e silini 'oku mole. Taimi ko eni 'oku fiema'u ai e fakangāue'i hotau kakai mahu'inga 'aupito ke fakavavevave 'a e *project* ko eni ki he fanga moa kae lava

<007>

Taimi: 1550-1555

Siaosi Pōhiva : ..'o 'ikai ngata pē ko e *import substitution* tokoni ki he'etau *trade balance*, pea to e tokoni lahi 'aupito ia ki he *employment*. Kakakaka ko eni 'etau ta'ema'u ngāué koe'uhí ko e *COVID*, na'a lava fakangāue'i ai, ha tokolahi. Ko e me'a pē 'oku ou tokanga au ki aí, na'e 'i ai 'a e me'a 'a e Minisitā, 'oku ai e kautaha, ivi 'oku nau ō mai ke fai ha ngaahi savea, ki he fanga moá. Ko u tui au ko e ki'i *project* ia ko eni 'osi fe'unga pē ia ke tau fai pē 'etautolu ngaahi *private* sekitoá 'i Tongá ni, fengāue'aki pea mo e Pule'angá, 'o hangē pē ko e fo'i *model* 'e ni'ihí 'oku 'omai. Na'e vahevahe 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 'aneafi, fekau'aki mo e *model* ko ē fanga moá 'i Fisí, lava lelei pē 'etautolu 'o fai. Ko e 'uhinga pē 'eku hoha'a 'aku ki he ngaahi *foreign* 'inivesitooa pehē ní, he 'oku ai 'enau ngaahi taumu'a kehe 'a kinautolu, 'oku nau ōmai nautolu mo 'enau *interest* ko iá, pea 'oku 'ikai ke tau 'ilo pē ko e hā 'ene uesia 'i he 'ātakaí, ko e hā hono uesia 'i he ma'u ngāué mo e mahu'ingá. Ko ia, fiema'u 'aupito ha fakatotolo 'oku to e lahi ange ha *feasibility studies*, ke fakahoko, pea tau toki hanga 'o fakahoko 'a e ngaahi *project* ko eni, ka 'oku mahu'inga 'aupito.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, 'oku ou kole ki he Fakafofongá fakamolemole. Koe'uhi ko e 'Esitimeti 'a e motu'á ni 'oku 'ikai ha fika ia fakatatau mo 'etau tu'utu'uní. Ko e ngaahi fale'i kotoa pē eni ia pea mo 'ene poupou pea mo 'ene na'ina'i pea mo 'ene manavasi'i. Ka 'oku ou kole atu mu'a koe'uhí ke tau fakanounou mu'a. Koe'uhí ko e 'alu eni he hoko 'a e 4, 'e osi ē 'anepō, 'a'u ki he 'ahó ni, 'alu 'o ho'atā, 'alu eni 'o efiāfi, ka tau nga'unu ā. Ko e me'a ko ia 'oku ke me'a ki aí, ko e 'uhinga ko ia 'oku tui ai 'a e Potungāué fokotu'u atu 'e he Potungāué faka-kulupú, he 'oku lave'i 'e he Potungāué, 'oku ai e kakai 'oku 'ikai ke 'i ai hanau kekekele 'o hangē ko e fakamatala 'oku ke me'a mai ai Fakafofongá. Lahi pē 'a e ngaahi kekekele 'o e ni'ihí ko eni 'oku 'i motu, ka 'oku nau nga'unu mai ki he 'elia ko ia 'a ia 'e ma'u ai 'a e mo'u'i 'Eiki Sea. Ko e fu'u fakamatala ko ia 'oku ne me'a mai 'aki he 'ahó ni fekau'aki pea mo e vāhenga ko eni Sea 'oku mau ki'i kole atu pē ki he

Feitu'ú na ke ke fakatokanga'i ange. Kole ki ho kāingá ke tuku e toutai ta'efakalaó he 'oku lolotonga feinga'i ke kumi 'e he Potungāué 'a e ni'ihi ko ení. 'Ai e ngaahi fu'u au... Ki'i me'a hifo kau ki'i fakamatala atu ke ke mahino'i 'a e me'a ko ení 'oku ou ..

Siaosi Pōhiva : Sea 'oku ou mahino'i pē ka 'oku ou ki'i fakatonutonu pē. Ko e kaiha'a ia ko ení 'oku me'a mai ki ai ko e kakai ia mei 'uta Sea, nau ōmai nautolu 'o to'o 'a e mokohunu mo e me'a ...

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, ve'e fale pē e Feitu'ú na 'oku nofo pē e kaume'á ai. Ni'ihi ko ení na'a mau tupu hake pē 'i he ...

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Pōhiva : Ko e kāinga mei 'uta 'oku nau nofo mai Fakafofonga ki homau feitu'ú.

'Eiki Minisitā Ngoue : Sea, me'apango pē kapau 'oku te 'ai hingoa he Falé ni, 'oku nau hanga 'e nautolu 'o 'ai 'a e ngaahi fu'u au...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ka u tokoni atu ki he patiseti 'a e Minisitā Ngoué, pea mo e Toutai. Na'e'i ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato : Kuo mei 'osi 'a e me'a malanga 'a e Fakafofongá ka tau fakapaasi.

Te u Pule'anga ke kamata ngāue ke 'ai fafanga monumanu 'i he fonua

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Fakafofonga pea mo e Hou'eiki Mēmipá Sea. Ko u lave'i pē 'a e taimí, na'e 'i ai 'a e ki'i hoha'a pea mei he Fakafofonga Tongatapú, ko e 'uhingá ko e ngoué 'Eiki Sea. Ki'i vahevahe atu pē 'Eiki Sea, 'oku mea'i pē ia 'e he kau mataotao ko ení. Ko e taimi kotoa pē 'oku fai ai 'a e Faka'ali'ali Ngoue 'i Tongatapú ni pē ko ha motu, kau ia he koloa ma'u pē 'oku fakakoloa 'akí, 'a e fanga moá pea mo e fanga monumanú ki he fafangá. 'Oku ou lave'i pē 'Eiki Sea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e Potungāué pea 'e tokoni 'a e Pule'angá ki hono fakauta mai 'o e *feed mill* pea mei Solomone, pea ke kamata 'a e *project* hono fa'u 'a e *feed* pē 'i Tongá ni, ke lava 'o *commercial viable* 'a hono faama'i e fanga moá mo e fanga monumanú. Ko u fokotu'u atu ke tau tali ai pē 'a e patiseti 'a e Potungāue 'e 2 ko ení. Ko e 'uhingá ko 'etau foki mai 'a efiāfi kuo tau hiki atu ki he Potungāue *MOI* 'Eiki Sea. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Siaosi Pōhiva : Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Faka'osi mai miniti 'e taha ko ení Fakafofonga, kae fai e tu'utu'uni 'a e motu'á ni ki he vouti ni 'oku mahino lelei.

Siaosi Pōhiva : Mālō Sea. 'Oku mea'i pē 'e he Hou'eiki, 'a e ngaahi lelei ko ē kapau te tau lava fakalele 'a e ngaahi *project* lalahi pehē ni ko e *import substitution* hangē ko e fanga moá. 'Oku

totonu ke fakapotopoto he te ne to e lava 'o fānau'i mai mo ha ngaahi ngāue kehe hangē ko hono tō 'a e koane, ngaahi e me'atokoni 'a e fanga moá. Kaikehe, faka'osi pē Sea 'oku ou ...

<008>

Taimi: 1555-1600

Siaosi Pōhiva: fakamālō atu ki he Minisitā, fu'u Potungāue mahu'inga eni. Totonu, kau au he tui 'oku *priority* 'aupito 'a e ngoue pea mo e ika. 'Osi ma'u 'eku talamu lolo 'a'aku mo e palau mo e me'angāue. 'Ikai ke 'i ai ha kekekele ia Sea ke ō kakai 'o tō ai e me'akai, manioke.

'Eiki Minisitā Polisi: Kole ange ...

Siaosi Pōhiva: Faka'osi pē Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Kole ange ki he Fakafofonga. Kapau te ke ki'i hē ange ki Vainī Sea ki ho tangata'eiki ko ia 'oku 'oatu ho 'api 'o'ou.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki'i tokoni atu ki he Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko koe pē ia 'oku tuai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Fonua ko e 'uhinga ko 'ene lava pē ia pea tau tali leva e vouti ko eni.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ...

Siaosi Pōhiva: Ka u ki'i faka'osi atu pea toki me'a mai e Minisitā.

'Eiki Minisitā Fonua: 'Osi 'oange 'ene kekekele ke ngoue ai mo hono kāinga Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ta ko ē kuo tali Fakafofonga.

Siaosi Pōhiva: Sea, ko u fakamālō atu heni ki he 'Eiki Minisitā na'e toki fakamo'oni pē 'aneuhu e ki'i kekekele 'i Sia'atoutai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sio ki he'ene nounou.

Kei fiema'u kekekele 'o Tongatapu 1

Siaosi Pōhiva: 'Oku te'eki ai ke fe'unga ko e 'uhinga ia 'eku fakatangitangi atu Sea ko e ki'i pēseti 'e ono mou tokanga'i 'a e līpooti na'e fakahā mai 'e he Minisitā 'anenai mou fakatokanga'i hoku vāhenga 'a e si'isi'i 'a e ngoue 'oku ha'u mei ai ko e 'uhinga 'oku kei fiema'u kekekele lahi ke fakahoko ai e ngoue.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Kuo lava e ...

'Eiki Minisitā Ngoue: ... 'a e Feitu'u na ia he si'i kāinga 'a tautolu mei tahí tokolahi e fu'u kakai Kolomotu'a 'oku lele pē toutu'u mo e me'a 'ai mo ke ki'i me'eme'a takai pē ai ke ke mea'i 'oku lahi pē kelekele 'i Kolomotu'a ...

Siaosi Pōhiva: Sea kuo u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ki'i mata'iika na'e me'a mai mo ia tufotufa mai ka to e ma'u pē fua ha fo'i mokohunu mo 'ene ki'i ngoue mokohunu pea tufotufa mai mo ia mālō Sea e ma'u faingamālie.

Tali Vouti Potungāue Ngoue & Toutai

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki kuo maama ki he motu'a ni 'a e Vouti 'a e 'Eiki Minisitā e Potungāue Ngoue, Me'atokoni mo e Vaotātā, Vao 'Akau mo e Potungāue Toutai, 'i ai ha pou pou?
(*pou pou*)

Sea Kōmiti Kakato: Tali e ongo vouti ko eni. Mālō 'aupito homou laumālie lelei ka tau liliu ā 'o Fale Alea. (**Liliu Kōmiti Kakato – 4pm**)

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'iha'angana ki hono me'a'anga)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito Hou'eiki e feme'a'aki tau ki'i toloi ai ki he taimi 6:00. Tau lotu.

Kelesi

Na'e kelesi tuku ai pē 'e he 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'iha'angana.

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga